

Ремесла і хвабрики на Україні
С. Подолінскій

№ 14535
LES MÉTIERS ET LES FABRIQUES EN OUCRAINE

PAR

S. PODOLINSKIY

РЕМЕСЛА І ХВАБРИКИ
НА УКРАЇНІ

ЗЛОЖИВ

С. ПОДОЛІНСЬКІЙ

Prix : 2 Francs = 1 Guld.

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR

1880

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:

GEORG, Corraterie, 10, Genève i GRÆVE, Boucharest.

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 1. Переднє слово.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії.— Наші сусідні мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі.— Змаганьна наших простих людеј до волі і спільності на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст.— Остатній поділ наших людеј: неволя в XVIII ст.— Змаганьна наших людеј до волі і спільності в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змаганьна мужиків до волі і землі. — Змаганьна наших людеј до волі духовної в XVI—XVII ст. і полівська неволя в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст., (люде божі і штупиди).— Змаганьна наших людеј до волі і землі в Австрії.— Марність надії на царство і полівство.— Своја воля на своїй землі.— Можливість і вартість своєї української держави.— Українська козацька держава XVII ст. і правдива своја воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі Запорозьській. — Товариські і громадські змаганьна і наука в Європі і Америці:— соціалізм.— Однаковість українських і соціальних змагань.

Конечна ціль громадської праці.— Зміни половини і посередні станції: державні зміни.— Служба людеј з теперішнього панства мужицьким громадам.— Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно обмежаного українства в тій службі.— Всевітна наука і краєва праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичні вільності, освітості по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстаньна громадських людеј; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця противуполівська і наукова. — Український соціалізм—не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать?— Українці в чужій печаті.— Наші думки про чужих людеј на Україні. — Наші супротивники і спільники — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Європі.— Користь з неї для державних пород.— Спілка Українців з західними славянами. Порядок виданьна «Громади.» Женева. Печатня «Громади» 1878, 2 фр.

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 2. Звістки про Україну 1876—1877. Од впорядчика М. Драгоманова; Життя по селам: I. «Здиство»; А) Богатирі і бідні: 1, Поділ землі. 2, У наймах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестянське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. II «Темпота»: Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. М. Драгоманова; Що нового по газетах? I—V. С—ого. Україна і центри I—III. М. Драгоманова. Відповіді впорядчика; Прилога. Ліца «Общества пособия политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи.» Женева. Печатня «Громади.» 1878, 8 фр.

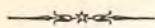
ГРОМАДА, № 3. «Лихі люде,» один листочок з життя. Женева. Печатня «Громади.» 1878, 2 фр.

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 4. Біржове мошенство та запродана печать. I, II, III. П. М.; Додатка од впо-

Ремесла : хвабрики на Украині
С. Подолінский

РЕМЕСЛА І ХВАБРИКИ

НА УКРАЇНІ

Н. 8

Зложив

С. ПОДОЛИНСКИЙ

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «РАБОТНИКА» І «ГРОМАДИ»

1880

B2 58433
640004 II

B17535

36
1

Початок праці і громадського життя.

Відкіля почалась праця? Це питаннє дуже цікаве, особливо дльа тих льудеї, котрі працьують і, як то звичаїно буваїе з робїтниками, працьують багато, навїть через силу. Чи була коли така пора на свїті, шчо б льуде жили не працьуавши? Чи можуть коли знов такі часи настати? На це мусимо відказати: Ні, мабуть таких часїв нїколи не було, шчо б льуде обходились конче без праці, і не повинно бути, шчо б коли таке времїа настало. Але в рїзні часи льуде працьували не так, як тепер, їншиї раз лекше, але часто і тьажче, і ми можемо мати певну надїїу, шчо на дальші часи льудского життя, можна буде впорядковати працьу користнїїшим робом дльа бїльшої частї льудеї, нїж тепер. В оцїї нашїї книжцї ми і хочемо трохи побалакати про те, як в давнїшчї часи була впорядкована праця, як вона тепер ведеться і якї найпотрїбнїшчї були б змїни в цїм порьядку. В нашїї розмовї ми найбїльш торкатимемось до життя, і долї працьуюшчих льудеї на Україні, а мїж їми до ремесникїв і робїтникїв на заводах та хвабриках, бо про хлїборобїв маїємо думку поговорити осїбно в їншому мїстї.

Щоб діти до найпершого початку праці, не треба навіть зупинятись на перших пројавах жеї в людської породи. Чимало єсть тварів на світі, котрі працюють, неначе льуде. Певно одначе, що не всі тварі працюють однаково. Вовк, котриј бігає по ночах та хапає ягнѣт та іншу худобу, хоч він іншиј раз і дуже вимучиться, поки здобуде своју харч, усе ж не працює користо, а тільки грабує. От його біготні та шуканьня нема на світі ніякого здобутку: ні хліба більше не виросте, ні худоби не народиться, ні якої іншої вартісті не здобудеться. Вовк зїєт ягнѣа, або іншу худобу, і так воно і пропаде дурно. Так само і інша дика тварь, котра харчується не мнѣсом, але поїдає траву та овощ, теж не збільшує здобуток на землі. Але єсть і такі тварі, котрі справді працюють, напр. *бджоли*, збираючи мед, котриј інакше дурно пропав би в квітках, або знов *комашина*, розводьчачи травяних вошеј і видоюючи їх, неначе коров; *бобри*, будуючи греблі і збираючи зерно і іншиј харч в засіки і оберегаючи ті склади от даремної гнилі і т. д. Усі ці тварі справді працюють, може більш і користніше, ніж інші льуде в старі часи і навіть теперечка.

Бо як повернемо наш погляд у дуже велику старовину, аж до початків людського життя, то мусимо признатись, що в тім, що торкається до праці, льуде були з разу дуже подібні до вовків та іншого хижого звіря. Вони бігали по лісах і били дичину, бродили по річках, ловючи рибу. Все те вони поїдали і з того тільки і жили. З початку льуде не орали, не сіяли, навіть худоби не тримали. Таким робом, на подібя вовків, вони не побільшали життя на землі, а навіть руйновали його; от через те, як робітники, тодішні льуде стоїали на низчому ступні от бджіл, або комашні.

Не дуже то легко дізнатись, з чого саме почалась людська праця. Певно були такі часи, коли льуде,

подібно іншим звірям, без жадного струменту, самими голими руками били дичину та ловили рибу і поїдали їх сирими, без жадної заготовки. У ті часи льуде шче ходили без одежі і не мали ніякого жильья, окрім печер, та дуплів по деревах. Одначе по троху якось то почалось, шчо льуде знајшли користніјшим ходити на польуваньня, та на рибалство не з голими руками, а з деяким струментом. Знов не схотіли вони їсти страву сиру, тверду, та не смачну, а навчившись вогонь розводити, почали її пекти, жарити, та варити. А там вже швидко стали деякі хати будовати і якимсь подібьам до одежі своје тіло покривати.

Як же ж, спитаєте, воно діјалось зразу і jakim робом про такі давні річи дізнались? На це відкажемо, шчо дізнатись про початки праці можна було двома најголовнішчими способами. Першиј спосіб, це придивльуватись до того, як тепер шче діјуть де які народи, котрі стојать на дуже низькому ступні, або так звані *дики льуде*. Таких льудеј тепер шче јесть најбільш в *Австралії*, та в *південній Африці* і *Америці* та окрім того не мало в *западно північних частинах Азії* (в *Сибіру*) та *Америці*. Дивльачись на їх, неначе вспоминајемо ступні розвоју, через котрі пројшли освічені народи. У диких і тепер шче можна побачити багато цікавого в упорядкуванью праці. Але најбільш дізнајуться про різну працю в льудеј при різних станьнях їхнього житья по другому способу: розшукујучи останки струментів і інших річеј, котрі трапляјуться у шарах ґрунту, шчо осів на містах давнього житья льудеј. Таких останків, і дуже різних, як то струменти, останки харчу, частини одежі, посуду і інше познаходили вже багато, најбільш під кількома шарами ґрунту, та мулу в печерях, по долинах річок, над котрими були льудске оселі, або на дні озер, по котрих був колись звичај будовати села на палях. Одні з најстарішчих останків колишнього житья льудеј були знајдені в

північній Франції, в долині річки *Сомми*, *Буше де Пертом*, а з озер в *Цюрихському* озері в Швейцарії. Озерні жилля знайдені теж на Україні *Кибальчицем* біля *Селища* по берегам Трубаїла в Переяславському повіті Полтавській губернії.¹⁾ Окрім того були знайдені льудські черена в печерях. (Наприклад у *Кро-Мансон* і *Сольутре* у Франції, *Енжис* в Бельгії, *Неандерталь* в Німеччині). Після того, за остатніх двадцять років, багато де в яких містах познаходили різні річи, але в різних містах ті остатки були дуже не однакові. В інших, наприклад, усі струменти були зроблені дуже просто і грубо, тільки і було їх шчо сокіри, молотки, ножі з обтесаного і не виглаженого камінья. *Каменский* знайшов в Лубенщині поручь кості мамонта і камні, оброблені льудськими руками.²⁾ Між печерями коло Кириловського монастира під Київом єсть одна довжиною в 100 ступнів, — а в ній знайдено камьяний струмент і черепки дуже не зручно зроблених руками горшків. Видно, шчо дакеко раніше манахів по печерях під Київом жили дикі льуде.³⁾ Камьяні річі знайдені між іншими містами в *Острожскім* повіті на Волині і в *Городищі* над Дністром в східній Галиччині. Але навряд чи вони за надто давні, бо поруч з ними трапляютьсь вже черепки і навіть струмент із металлів.⁴⁾ В других містах не знаходили ніяких металлів (міді, заліза і пр.) і навіть ніякого сліду черепків, вугольа або чого іншого, котре б наводило на думку, шчо льуде вже знали вогонь розводити і страву варити. Знов в других містах камьяний струмент був гарно зроблений, виглажений, трапбалось вугольа і інші сліди вогню. Шче ближче до наших часів камья-

1) Див. Маїнов. Антроп. виставка в Москві. Слово X. 1879.

2) Труды кіевск. археол. съѣзда, I, 147—152.

3) Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописцы. I, 249.

4) Дивись: Zbiór Wiadomości o Antropologii Krajowej Akademii w Krakowie. I, 1877 стр. 8 т II, 1879 стр. 29.

ного струменту вже трохи, а замість його більш бронзовий (бронза то сплав із міді і олова) і окрім того трапляються вже не тільки самі ножі, молотки та сокири, але і мечі, наконешники до стріл (швигалок) і інші річі. Окрім струмента і оружжя нерідко знаходять і різні цпацьки з бронзи, напр. каблучки, сережки, особні намиста не з бус, а з дрота срібного чи бронзового так звані *торки*. Бронзових річей знайдено в нас особливо багато в Криму, та в могилах Перепетисі коло Хвастова і над Росью в Київській губернії, та в могилах під Черниговом.¹⁾ Тоді вже звичайно знаходилось чимало і черенків от горшків та мисок і шче останки от одежі або от неводів та сіток і от інших річей зроблених з прядива. На решті, в шче новішчих шарах ґрунта та в новішчих могилах знаходять звичайно струменти і оружжя вже не з бронзи, а і залізні, та окрім того все крашче зроблене і число різних річей далеко більше.

Таким робом вчені льуде ділять тепер старосвітських льудей по останкам їхньої праці на три головнішчі доби або віка: 1) *Кам'яний вік*, подільваний знов на а) добу *тесаного каміння* і на б) добу *каміння виглаженого*. 2) *Вік бронзи* і 3) *залізний вік*.

Так само і у диких льудей в теперешні часи, а особливо в те время, як їх саме познаходили, т. і. в XVI-ому і XVII столітїу, в інших між ними позаставали шче кам'яний струмент, у других знов бронзовий, у третіх вже залізний. Де які з старих писателів, і навіть і між новішчими, говорять, що інші з диких народів, у тої час, як вони їх у перше побачили, не знали шче навіть і вогню розводити. Але чи је тому правда, не можна допевна дізнатись. У кожному случайі, в най-

¹⁾ Див. у Mortillet, Rev. Scient., № 21, 1879, і *Мајнов*. Антроп. Виставка в Москві *Слово X*, 1879. Труды Киевск. Арх. С. I, 185—224. Чтен въ Общ. Нестора, I, 259.

першу добу свого життєв'я, у так званій вік тесаного камін'я, від котрого ми маємо за найголовнішчі останки крем'яні сокири, ножі і покриті смугами от тих струментів кістки різних, тепер вже погинувших тварей (величезні слони, відмеді, олені), льуде шче вогню не знали. Навчились вони його розводити, тручи або крутьачи один об другій два шматки сухого дерева, аж поки вони не запальтьс'я. Мабуть одначе до цього льуде дішли не швидко після початку виробки кам'яного струменту, бо на більшій часті останків страви із тиєї пори не видко сліду вогня. Можна думати, шчо вогонь робити льуде вивчились вже с початку пори тесаного камн'я, а ганчарувати почали вже в добу камін'я виглаженого.

Другій вік, званій *бронзовим* почавс'я від того часу, як льуде навчились витопльувати мідь і оливу з руди, а скінчивс'я вже дуже не рано, бо звісно, шчо навіть Греки і Римляне в перші часи шче не знали добре з залізом обертатись. Вже з початку бронзової пори льуде знали ганчарувати усюде. З разу вони вмели тільки жарити мн'ясо і іншу страву на откритім вогні, або пекти її в попелі; але не забаром почали обертати мн'ясо шче вохрою шкірою тварі, або корою з дерева. Што б те, чим обертали не перегорало занадто швидко, його обмазували мокрою глиною, чи іншою землею. Це і єсть початок ганчаруваньн'я і таких чудних горшків тепер вже знайдено кілька штук. Зразом, і теж мабуть шче до бронзи, в кінці доби виглаженого камін'я, почались і другі праці, як то виробка неводів і сіток дльа рибальства і різного оружж'я дльа польуваньн'я. Мабуть шчо вже тоді льуде приручили до себе собаку, а при її помічі незабаром і іншу худобу.

Хліборобство почалось вже далеко пізнішче, але все шче в бронзовій вік. Справді в останках Швейцарських озерних сел, навіть таких, де шче заліза не має, не рідко вже знаходьать хліб в зерні, або навіть і грубо

потовчени́ камінем. В бронзову ж добу повинні були придумати і перші, дуже прості верстати ддя тканья і багато іншого струменту, як ддя хліборобства, так і ддя ремесничної праці.

На решті третья пора, *залізна*, як думають інши вчени, почалась біля 4000 років до нашого часу і за цеї, не дуже довгий строк, праця чоловічья от шче дуже великої грубості, на якій вона була при кінці бронзового віка, дійшла до свого теперешнього стану.

Одначе дійшла вона до його не з разу, а дуже по троху. Як ми вже казали, з разу льуде жили самим польуваньям та рибальством. Навіть і тепер шче єсть деякі Індіці в Америці і інші породи льудеї, котрі, дарма, шчо вже знають робити залізні річи, не призвичаються не тільки до хліборобства, а навіть не хотять і худоби содержати. З другого боку одначе, ми знаємо через останки знайдені в озерних селах Швейцарії і теж із деяких міст старих греческих нісень, шчо льуде вже знали хліб сіяти навіть і в такі часи, коли шче добре не вміли заліза кувати. Цьому певно не здивується усьакиї, хто бачив, як оруть деревяноју сохоју в Московщині і навіть в нашому українському Поліссі.

Шчо залежить до најперших жильців України, то, при теперішнім знатті нашім, важко шче сказати до певне, коли в нас оселились льуде і коли почали працювати. В усьакім разі навіть по тому, шчо знайдено в Лубенщині, видно, шчо льуде там робили вже кремјаними струментами, коли шче там жили великі слони — *мамонти*. За остатні часи знайдено в Польші чимало міст, де поручь з кістками мамонта лежать кремјані струменти. Між іншими граф *Завіша* знайшов велику печеру з кількома тисячами кремјаних ножів і великим числом кісток мамонта. Він і назвав жеї *печероју мамонта*. ¹⁾

¹⁾ Дивись у Mortillet. Revue scientifique № 18, p. 1879.

Ті речі, шчо знајдені в печерях і домовинах Київської губернії показують на те, шчо і в дуже давні часи льуде там були далеко освіченішчі, ніж на схід от Дніпра і близько підходили по своїй праці до жильців західньої Европи. Так напр. камньаний струмент одної доби, вже виглаженій в Київській губернії, буваје шче тільки грубо обтісаний на схід от Чернигівщини. Під Київом вже в дуже давні часи робили горшки на ганчарному верстаті, а мертвих почали ховати в домовини шче до початку бронзового віка. На схід од Дніпра за ті часи шче овсім не знаходьать домовин, а сокири не виглажені і без дирок дльа сокиришча. В добу бронзи річи, знаходжені під Київом, теж мајуть велике подібја до західно європейских і дуже одрізняјутьсьа от річеј знајдених в східній Россіі, мајучих на собі јакиєсь азійатській характер ¹⁾. На решті одначе думајуть, шчо бронзовий вік був дуже не довгий на Україні і залізній наступив швидко після камньаного. Гарно зроблєни мідні річи, котрі іншиј раз знаходьатьсьа, переходили до нас от Угрів, котрі принесли з собою із Азії звичај робити струмент не із бронзи, јақ в західній Европі, а з чистої міді; струмент тој в загалі доволі гарно зроблений,—та воно і не диво, бо Угри пријшли до нас вже пізно, в ІХ віку після Христа. Після початку залізного віка на Україні, залізо витоплювалось хіба тільки по берегах *Прип'яті*, в загалі ж оружья привозили от Греків і воно було далеко крашче, ніж зроблене в дома. Тільки вже пізнішче Київські Польане навіть славились своїми мечами.

Тим часом одначе не треба думати, шчо б ремесла почались тільки від часів заліза або хліборобства. Шче, јақ жили льуде польуваньям та рибальством, вони незабаром почали працьувати над виробкою різного струменту. У перші часи повинно бути, шчо кожний чоло-

¹⁾ *Пантьухов*. Санітарна Топографія і Статистика Кіјва. 1877, стр. 88.

вік сам собі робив кам'яні сокири або луки та швигалки, чи невода і тканиці. Але і тоді вже інший раз мабуть приходилось у сім'ї, чи в невеличкій громаді, шчо дежакі льуде робили цей струмент не тільки дльа себе, але часом і дльа других. Такиї поділ праці з початку робивсья двојаким робом. В перше через те, шчо не кожен струмент, навіть і дуже простиї, напр. лук та швигалки, міг бути зробленії кожним чоловіком однаково гарно. В загалі ці простиї струментії оружжья, особливо луки, зовсім не так легко робити, як з разу здаєтьсья, а гарне оружжья, навіть в најперші часи життьья льудей, мало велику вартість. Кажуть, і тепер у диких звичаїно тільки дежакі льуде з усього племені вміють гарно виробльяти струмент і оружжья; вони і робльять їх дльа останніх, котрі сплачујуть їм за те дичиноју, шкурами, рибоју і т. д. В друге знов, трапльались такі случаї, шчо дежакі з громадьян були скалічені або слабі дльа занадто тьяжкої, в ті часи, добучи харчів; тим часом вони могли сидіти та невід виплітати, або швигалки стругати. Таких льудей теж годували за їхню працьу, а льуде кренкі, здорові, усьу своју силу прикладали до польуваньья, до віїни з сусідами і т. д. Таким робом початок, не тільки самим ремеслам, а навіть і дежакому поділу праці, був положенії в занадто раньну годину громадського життьья льудей.

Заразом з тим пројавились і перші начатки торгу, або хоч і не торгу, так обміну, напр. обміну дичини, риби і інших здобуттів на струмент, оружжья і т. і. Окрім цього обміну між льудьми шчо належали до одніїї громади, чи до одного племені, в бронзовії вік почавсь і торг з чужими сторонами, іноді дуже далекими. З початку в Европі зовсім не було своєїї бронзи, бо там маїже не маїє таких міст, де б оливо і мідь трапльались по близу одно з одним. Через те бронзу привозили навіть дуже з далека, із за Індії, з полуострова *Малакки*. Тим то у старих бронзових мечів такі

малі ручки, шчо європейським лѣудѣам не ма за шчо добре ј узьатись, бо в індусів, котрі ковали ті мечі, ј теперечка руки далеко менші, ніж у наших лѣудеј.

Бронзові річи найбільш знаходьть в західній Европі, куди јіх привозили морем на судах, а в східній і в Азії напр. в Сибіру, замість јіх знаходьть мідь, певно через те, шчо в тих містах великиј брак олива. Як ми казали, навіть у девьатому столітьгї післѣ Христа. Угри, јак пришши з середньој Азії на своје теперешне жильльѣа, то шче не вмїли обертатись з залізом, а увесь струмент у јіх був мідний і бились вони мідними мечами ј дерево рубали мідними сокірами. ¹⁾

Певно шчо не тілько не кожен чоловік, але не кожна громада, навіть не кожное племѣа само дльѣ себе виробльѣало бронзовіј або мідний струмент, бо не всьуде јесть мідь та оливо ј не всі були знаємї до потрібної дльѣ цього праці. Через те подібні річи мабуть і дали першиј початок торговї, котриј одначе в раньші часи житьтьѣа лѣудського маје дуже чудний характер. Лѣуде з початку жили за надто одрїзньанї один от одних, невеличкими громадами, котрі раз у раз ворогували ј бились між собоју. Тим часом між јїми ј тоді вже буваје торг, хоч і не усьуде. ²⁾ Певно, грошеј тоді шче не було ј річи просто обміньували одни на другї, напр. струмент та оружьѣа на хлїб, чи одежу. Звичајно робили так: Лѣуде одного племенї несли свїј здобуток на кордон другојї громади, з котроју вони хотїли торгувати, жили свої річи на земльѣу, а сами ховалисьѣа не по далеку в лісі, чи за скельѣами. Тодї ті лѣуде, до котрих принесенї були річи јїм потрібні з свого боку виходили з хованок і приносили, з собоју те, шчо вони хотїли

¹⁾ Більшу частину сказаного про бронзовїј вік ми звьали із торшнїх лекціј G. de Mortillet в Парижському Антропологичному товариствї.

²⁾ Славний мореплаватель *Кук* в інших дикарів Австралїї не знајшов нїјакого розумїньѣа про мїновїј торг. Так саме говорьть і ті, хто в першиј раз бачили *Остѣаків* у Сибїру.

дати в обмін і собі одходили. Коли б вони самі доторкнулись до принесених чужими річеј, то зараз би почалась велика біжка і війна між обома громадами, а так прибувші виходили і дивились, чи їм доволі дають в обмін за їхній товар. Як шчо вони думали, шчо можна тим задовольнитись, то забирали тој товар з собою, а свіј кидали на місті, а самі одходили. Коли ж їм здавалось, шчо їм дають дуже трохи, то не торкајучись ні до одного з двох товарів, вони отходили назад і знов ховались та чекали, чи принесуть їм більше. Як шчо не приносили, тоді вони забирали свіј товар і одходили до дому. Таким робом увесь торг проходив без того, шчо б продавці і покуначі промовили між собою хоч одно слово; такий був тоді великій страх до чужих льудеј. Такий страх одначе був не тільки в најстарішчі часи, але протьгавсья і далеко пізнішче, так напр. в старому Великому Новгороді німецькі купці мали свіј осібній двір, не наче невеличку кріпость, в котру руських льудеј не пускали.

Коли більша часть льудеј перејшла от бродьачого стану до хліборобського, от пори бронзи, до пори заліза, відносини льудеј між собою знов стали трохи інакші. Торг між різними громадами і племенами, котрі стояли на доволі рівних ступнях розвитку, мало побільшав, а може в інших містах шче і поменшав трохи, бо хліборобські громади скоро самі стали виробляти трохи не все дльа їх потрібне. Тим часом одначе јесть міста, де нема напр. заліза, або де не вміють јого витопльувати, як напр. і досі на більшій части України, або знов де нема соли, як в усій середній Московщині; в такі сторони ті річи в усі часи привозились і розпродувались. Тим часом усе остатне, харчі, одежу, дерев'яний струмент, хати і т. і. кожна хліборобська громада виробляла сама в себе, а потреби льудеј тоді шче були такі не великі, шчо вони мајже не користувались річами з далеких чужих сторін, як напр. тепер чајем, кофе,

різними прьаношчами і та іншим, як кажуть, колоніальним товаром. Деяка дорога одежа, та посуда і оружжя для князів та їхніх товаришів воjakів привозились із далека, але прості люди обходились по більшій часті здобутками своєї власної праці.

Тим часом однак і тутки вже почав вбільшуватись поділ праці в громаді. Найголовнішим робом люди ділились на самісінських хліборобів, та на таких, котрі, окрім праці над хлібом, заробляють ще і jakim ремеслом, і на самісінських ремесників, вже покинувших хліборобство. Так як не в усіх хліборобських громадах потреби людей були однакові, то і поділ праці через те в різних городах був дуже різний.

Почнемо з жильля. В найперші часи люди жили хоч по лісах в дуплах дерев, а може і на самих деревах, або ще частіше в печерях, шчо знашли готовими, або нарочито викопали. Не треба думати, шчо б життє в печерях ниньки вже до решту скінчилось. Не тільки між дикими, але навіть і в освічених сторонах, деякі люди живуть у печерях викопаних в крутих берегах по над річками, іноді ще у кам'яній вік. Таке стародавнє жильля трапляється ще по трошу в Франції по над ріками *Алве*, *Луарою*, *Вьєнною*, або в Іспанії навіть в городах, напр. *Шинтилья* в провінції *Альбасете*. І Слав'яне де в яких містах ще не вишли з печерного життє, або краще знов до його вернулись. Так напр. висока вапняна гора, шчо панує над городом *Будою*, проти *Пешту*, в Угорщині, неначе дерево шашельми, проточена такими печерями, в котрих живуть найбільшчі із *Раїців*, т. і. *Сербів*, котрих кілько тисяч оселилось на окраїнах города Буди. Так само чимало з робітників, котрі вирізують із гір, під *Одесою*, м'яккі камінь, зложений із останків морських черепашок, живуть самі в тих печерях та переходах, котрі вони повирізували. Певно шчо в усіх цих випадках будовання жилья не силує до поділу праці, бо

звичајно кожен копаје печерву тільки дља себе та дља својејі сімјі.

Не більше буваје звичајно поділу праці ј при будованьні інших, трохи вишчих зразків льудського жилља, напр. *куринів*, або *јурт* чи *землянок*. Звичајно ј тут кожен сам дља себе все робить.

Що більшіј часті так само буваје ј при будованьнью перших, најпростіјших хат, особливо в Славјанських землях, де звичајно усі хати шче дуже малі ј просто побувані. Більшу часть малих і курних хат в горах Бескидських і в Полісські властивці хат самі ј побудовали. Але не так вже буваје наприклад в трохи багатших краях південної Дніпровської України, Херсонщини або Галицького Поділля. Тутечка хати не рідко будујуться в дві кімнати з цегельною грубою ј комином, з гарно покритим околотом дахом. В таких случаях звичајно частина тільки праці робитьса самими хазяјаанами, а дејакі другі річи роблять осібні, до того діла привичні мајстри.

Нема чога ј казати, шчо городські будинки звичајно ніколи не будујуться тими льудьми, котрі в їх житимуть.

Подібне до цього ми замічаємо ј на праці дља виробки одежі. З початку льуде одбагајуться в шкури звірьачі ј кожен сам собі робить своју одежу. Та шче ј досі багато де в яких сторонах, в Европі, особливо в Славјанських землях, та в Литві, уся одежа, навіть обув, виробляјеться в дома. В других містах, јак ми швидко побачимо, то ј на Україні частина виробки одежі, напр. чобіт, шапок, баволянних матеріј на спідниці, переходить до льудеј котрі не належать до хліборобської громади. Нема чога ј казати, шчо в городах тепер рідко хто не тільки сам дља себе матеріју дља одежі виробляје, але навіть далеко не в кожній сімјі вже можуть самі одежу шити. Нарешті ј у селах дејакі річи повсігда шијуться осібними кравцями, кушнірами ј т. п.

В тім шчо залежить до здобуванья різних річей потрібних на харч, то ми рідко вже знаходимо такі землі, де б наприклад в кожній сім'ї самі мололи, або товкли зерно на борошно дльа хліба. Звичајно в городах купляють хліб, а в селах кожен хазяјін везе своје зерно до млина. Тим часом в Украјінців в деяких округів в Бескидських горах і досі в звичајі јісти хліб вівсьяниј із зерна, грубо потовченого дома. Житній хліб в тих містах шче вважајеться за велику розкішь. Певно, шчо от такого стану праці ј до звичајів городьан північної Америки, де навіть сімејні льуде часто в дома јісти не готовлять, а харчуются по гостинницях, пројдено чимало ступнів в поділі праці.

Тим часом шче більші одміни от старих порьадків ми побачимо, коли придивимось до способів, јакими перевозять вагу з одного міста на друге. Колись кожен чоловік сам на собі переносив усі свої річі, або віз своїм конем, чи јакоју іншоју худобоју. Тепер перевоз најголовнішчим робом перејшов на чугунки та на кораблі з сотньами та тисьачами робітників, із котрих кожний часом тільки ј знаје одну јаку небудь працьу робити.

Тим часом увесь цей поділ праці далеко меншиј від того, шчо пројавився особливо за остатніх двісті років в так званих *мануфактурах* та *хвабриках*, т. ј. в таких величезних заводах, де багацько льудеј в купі, хоч при помочі својејі власнојі сили, хоч при машинах, працьують над виробкоју најрізнішчих річей, певно не дльа себе, а дльа хазяјів завода, котрі розпродують ті річі по всьому світу. Про ці заводи подрібнішче говоритемемо далі, а теперечка тільки скажемо, шчо при виробці де јаких навіть дуже простих річей, поділ праці вже дішов до того, шчо наприклад така дріботінь јак карта дльа гульанки, або булавка, поки вијдуть з завода скінченими, мусьять перебувати в руках от 10 до 20 робітників.

Одначе льуде дішши до такого страшеного поділу

праці далеко не всьуде і навіть не дуже в багацьких містах. Вони дішли до його дуже по малу і не всьуде однаковим робом. В нашій книзі ми і хочемо показати, як була упорядкована праця з початку громадського життя, коли потреб у льудей шче було не багато і як вона зосталася упорядкованою і досі там, де потреби усі шче дуже прості. Потім ми перейдемо до короткої розмови про те, як праця льудей і відносини господарські між ними по малу змінялись, аж поки не дішли до найголовнішого теперечка упорядкування, до великої хвабрики з властивцем-хазяїном і безчисленими наймитами-робітниками, котрі працюють чужими машинами та чужим струментом дльа чужого здобутка і не мають жадної волості в ділі їх власної праці.

Вернемось же теперечка до тої пори, де ми бачили льудей тільки шчо осівшимися на місті і начавшими братись до хліборобства. Не можна сказати усьуде до певна, як саме льуде порядкували землєю, на котрій вони осідали. Чи ділили вони її по сім'ях, чи лишали нероздільно громадською? Певно, шчо в різних містах та в різних випадках робили неоднаково. Так, напр., в містах дуже диких і кам'януватих, кожен брав собі у властість тої шматок ґрунту, котрій він своєю власною працею зробив спосібним до хліборобства. Так, напр., і досі робилось в Чорній Горі та на Кавказі. Але і там ліса та випаси звичаїно громадські. В більшій часті сторін в стару годину ми бачимо, шчо земля неподільана, але належить до усієї громади льудей, котрі живуть в купі. Так воно було завжди не тільки в Слав'ян, але і в сторонах західної Європи і у більшій часті Азії. Одна з хліборобських громад, котра зложилась найкраще, в котрій найперше пројавились різні, трохи вишчі, потреби життя чоловічого, це єсть хліборобська громада наших доволі близьких родичів, тих *Индусів*, котрі належать до білої Аріської породи.

В најстаріші часи, про котрі ми знаємо де шчо про Індуську громаду, в її вже було не тільки хліборобство але і поділ праці між ремеслами, потрібними дльа життєвья льудей, котрі вже дішли до хліборобського стану, т. ј. були осібні льуде, котрі виробльали струмент, шили одежу, будовали хати і т. і. Тим часом одначе, не дивльачись на такий поділ праці і на те, шчо не всі льуде працьували над хлібом, земљу все ж таки лічили належашчоју до всієї громади, а не до самих тільки хліборобів і через те врожај з тої землі роздільавсья між усіма сімјами не дивльачись на те, чи вони працьують над хлібом, чи над jakim ремеслом. Але певно одначе, шчо з другого боку і увесь здобуток ремесників не був јих власністью, але личивсья громадським і усі виробльані ремесниками річи, т. ј. одежа, струменти і інші роздільались по потреби між усіма сімјами громади, будь лі jakими, ремесницькими або хліборобськими. Таким робом в Індуській громаді, не дивльачись на поділ праці, не було хозьяінів і робітників, бо кожен був частиною хозьяіном над громадським добром, і громада сама задовольньала усі свої потреби. Одначе такий порьядок прoderжавсья тільки доти, поки не виросло в громаді начальство з воєнних (*кшатріїв*) та попівства (*брамінів*), або поки хліборобські громади не були завојовані чужими льудьми, котрі стали в јих тим начальством і почали з јих брати податки працеју або здобутками. Тоді певно і тісний звязок хліборобів з ремесниками по троху розішшовсья, а більша часть ґрунта перејшла в руки великих панів.

Усьуде за старі часи ми бачимо, шчо в кожній землі громада сама задовольньала свої потреби. Але всьуде чим крeпші ставали державні порьядки, напр. в *Египті*, *Персії*, *Греції*, а особливо в *Римі*, тим більш працьа почала робитись не самим хозьяіном ґрунта. Замість јого робили хоч невільники,—по більшій часті заповоньані вороги,—хоч і најмити з своїх льудей, бідних чи поза-

винуватившихся. Вкупі з цім розростались поділ праці і торг. В інших містах навіть сам уряд будовав заводу і торгував де яким товаром, так напр. в Римі вже при Народноправстві (Республіці) були казенні майстерські дльа виробки оружья, а вільна торгівля хлібом в зерні була навіть забороньана в городі Римі, бо její вів уряд (казна) от себе. Тим часом одначе і најосвічанішчі народи старого часу не дішли не тільки до хвабрик, але навіть і до великої мануфактури (дуже подільаної праці великого числа льудей вкупі), окрім деяких дльа виробки оружья, дорогої одежі і т. і.

Після зруїнованья Римского царства, в середні віка в загалі порьадок праці знов вернувсьа, хоч не дльа усіх, так дльа простих льудей до того, шчо маїже усьака громада, особливо сільська, сама задовольньала своєїу працеїу грохи не всі свої потреби.

Таки најпростішій порьадок, хоч і не до певна, залишивсьа багацько де в яких містах, особливо в Славьанских землях, між іншими і у нас на Україні. Дльа прикладу візьмемо опис *Довжицької* волості Чернігівського повіта, зроблені *Русовим*. ¹⁾

Довжицька волость тим часом не єсть вільна хліборобська громада, т. і така громада, де б усьа земля належала до громадьян-робітників і де б вони не платили ніяких податків на користь чужим льудьям. В Довжицькій волості все поле криє собою 18102 десьятин, а усіх льудей на йому живе 7568. Одначе між тими льудьями 88 панів та попів володаїуть 7424 десьятинами, а остатні 7480 чоловік маїють вкупі всього 10.678 десьятин.

Між цими простими льудьями єсть *козаків* 988 чоловік, бувших кріпосних (паньских) льудей, тепер на викупі, 4240; бувших паньских, тепер на одробітку

¹⁾ Труды статистического віділу при Чернігівській губерській земській управі
Випуск I, стр. 149.

(іздільної повинності), 171; казенних крест'ян—1525; міщан та москалів—559.

У цих різних станах землі на кожну льудину середнім числом приходиться:

Між панами та попами по 80 дес'ят. на кожну льудину.			
„ казенними крест'янами	$1\frac{4}{5}$	—	—
„ козаками	$1\frac{2}{3}$	—	—
„ бувшими кріпостними	1	—	—
„ москалями та міщанами.	$\frac{1}{2}$	—	—

Мало того шчо наділ ґрунту такої нерівниї а нче прості льуде, окрім поземельного, уплачујуть шче і подушне і різні інші податки, котрих не беруть з поїв та з панів.

Јакоју ж працеју живе усе це льудство? Шитанья це дуже цікаве тим більше, шчо не вважајучи на шче дуже просте жит'я більшої часті тих льудеј, потреби їхні шче занадто великі дља того простору ґрунта, котриј вони зајмають, бо земля в Довжицької волості не плодбуча, а льудеј вже і тепер приходиться більш 40 на квадратну верству. Најголовнішча робота трохи не дља всіх простих льудеј волості, це хліборобство. Тим часом про нього ми тутки говорити не будемо, бо нам теперечка јак раз потрібні інші роди праці, а не та, котра і завжди најголовнішча в кожній хліборобській громаді.

На першому місті після хліборобства стојать так звані жіночі роботи, т. ј. пр'яжа кужільа і вовни, тканья полотна і сукна. В Довжицької волості, јак і в усій Україні, пр'ядуть усі жінки, але не тільки пр'ядуть, а мајже всі і тчуть, шчо в інших містах, налпр. в південній Україні, трапляється вже не часто. В загалі можна сказати, шчо трохи не в кожній хаті Довжицької волості јесть верстат, або не менш 1300 верстатів на всю волость. Середнім числом на кожнім верстаті виробляється біля 55 аршин полотна шчо

року ї продајетсьа із цього дуже трохи, бо мајже все їде на потреби сімї. Сукна виробљајетсьа проти полотно дуже не багато. Середнім числом не більш 2 аршина на сімју шчо року. Тим часом одначе луде сукна мајже не купљајуть, а ходять в подраних та полатаних свитинах, аж поки до решту не розпадутьсьа. Як би оцінувати жіночу працьу по вартості здобутка на гроші, то приїшлось би не більш 2—3 до 5 копійок за день роботи ї через те кожен зрозуміє, шчо така працьа міжлива тільки в такій громаді, котра мајже нічого не продаје ї не купљаје. Треба додати одначе, шчо при цьому життья жінок Довжицької волості дуже не гарне. Працьа їхня овісім не легка, нудна ї вадить здоровју. Весноју, починајучи з великого посту, жінки ї дівчата просижујуть за верстатом цілісінькій день. „Як польапаје увесь день, кажуть луде, то ї руки іноді не подїме, а як місьаць або всьу весну посидить, — мучене таке стане, господи! Інша занудитьсьа так, шчо не наче її і світ не тої стане: Сидить-сидить, льапаје-льапаје, а сама плаче-плаче.“ Робота ця така тьяжка через те, шчо робітниця повинна працьувати заразом двома руками ї двома ногами, а тілом нахильатись, од чого робитьсьа велика задишка.

Не дивльачись на те, шчо прості луде мајже нічого не купљајуть, здобутки власної землі не вистачајуть їм на виплату податків, і вони мусьать шче ходити на заробітки, по більшїй часті *гнати плоти* по Дніпру. Середнім числом з волості виходить шчо року 150 чоловік і заробљајуть кожній за 2—3 місьаца 15—20 карбованців. Окрім того в косовицьу і в жнива чимало лудеї одходить на заробітки в Катеринославщину ї навіть в Тавріју. Де які шче ходять на поденні заробітки в Чернигів, або стајуть під фуру дрова возити, чи самі чумакујуть ганчарським товаром.

Як ми вже казали, Довжицька волость дуже трохи купљаје товарів, а по більшїй часті все сама виробљаје.

Тим часом, хоч які малі потреби простих льудей, та дльа їхнього задовольнененья все ж не можна обітись без доволі великого числа ремесників. Справді їх і єсть в волості 220 чоловік. Не треба забувати одначе, шчо більша часть між ними, окрім ремесел, працьує ј над хльбом.

По різним ремеслам ці робітники дільятьсья таким робом:

	Число льудей.	Середній заробіток в день.
Тесльарів	54	25 — 30 коп.
Покрівельщчиків	17	30 — 40 „
Цегельщчиків	3	25 — 30 „
Мульарів	19	25 — 40 „
Бондарів і стельмахів	14	25 — 40 „
Ковалів	9	25 — — „
Стольарів, різників по дереві. Бердників (шчо робльять берди дльа верстатів, род грібінців, звичайно старі діди)	9 4	30 — 40 „ 6 — 9 „
Мальар	1	— — — „
Кушнірив	3	30 — 50 „
Шерстобитів	13	20 — — „
Шчігочник	1	— — — „
Шевців	17	20 — 25 „
Шкачів	5	20 — — „
Кравців	24	20 — 30 „
Музик	4	— — — „
Вязальщчик	1	— — — „
Вубличниця	1	— — — „

Відцідльа вже ми бачимо, шчо хати будујутьсья ј одежа шијетьсья вже не зовсім кожноју сімјеју дльа себе, але при помочі осібних робітників, котрі звичайно більшу часть року працьујуть за своїм ремеслом.

Окрім цієјі ремесничојі праці, котра робитьсья хоч по одиначці в хаті ремесника, хоч у того хто завдаје роботу, в Довжицькојі волості єсть вже різні дуже невеличкі заводи, в котрих звичайно робить по кілько

чоловік в купі. Усіх таких закладів 144. Між ними єсть: Кіньский завод—1. Запасних магазинів—6, Віт-р'яків—109, Топчаків—5, Кузень—9, Цегельних заводів—4, Трахтирів—6, Лавок—1, Бань—3.

Із нашого перелічуваньня видно, що трохи не всі потреби простих людей Довжицької волості задовольняються ними самими. Хіба тільки, що з дуже потрібних річей їм приходиться купувати заліза та сіль. Усе остатнє виробляється в дома. Тим часом станья життя людей конче не гарне. Хати тісні і не рідко на половину порозвальвані. В теплій одежі і в чоботах велика недостача, харч бідна і груба і нарешті, що показує на велику бідність; чимало людей присилувано одходити на далекі заробітки. Після цього ми можемо сказати, що поділ ґрунта і праці і остатні господарські порьядки в Довжицької волості дуже не гарні. Але чим саме вони не добрі, дльа того можна прибрати чимало різних резонів. Може ті порьядки не добрі тільки через те, що не вся земля належить до простих людей-робітників? Може знов через те, що вони дуже великі податки платять? Але може і через те, що порьядок поділу землі на дрібні шматочки, дрібний поділ ремесничної і іншої праці в загалі вже не добрий при теперешнім стані життя? На ці питанья ми дамо відповіді по троху в дальшій провіді нашої розмови. Поки що, ми можемо тільки цим прикладом Довжицької волості дати відповідь тим, котрі стоять за старі дуже прості порьядки в господарстві, кажучи, що колись було далеко краще. Певно, що Довжицька волость і тепер может служити гідним прикладом дуже старого порьядка в поділу праці, але все ще трохи поліпшаного скасуваньням невільництва і кріпацтва. Тим часом ми бачимо, що здобутки цього за надто простого порьядку в теперешні часи вже не можуть бути признані за гарні.

II.

Ремесло в часи неволі, кріпацтва і цехів.

Ми бачили в Індусів, шчо тамичка громада льудеј, доушовши до хліборобского порьядку і оселившись на місті, не рідко роздільбала в собі працьу між різними хазьаїнами і сімїями. Одна частина між їми ставали ремесниками, другі лишались хліборобами. Але дуже не часто траплялось, шчоб громада, так гарно, та мирно упорьядкована, могла вдержати своју самостійність, своју волю напроти других громад, або і племін чужих, менше освічаних, але більш прихільних до війни і грабуваньнѣ сусідів. Звичайно такі робучі громади побивались та завојовались полудикими ордами чужих льудеј, котрі најчастішче ішли з півночи та сходу на південь та захід. У дуже старі часи ті, за ким був верх на війні, вбивали усіх ворогів, а все добре палили. Так напр. робили жиди, коли завојували Палестину. Пізнішче стали робити інакше: брали льудеј у полон і силували їх працювати на своју користь, хоч переводьбачи їх на свіј властиј ґрунт, хоч на їхній же землі одібраніј по војні. Такі льуде, котрі вже не мали нічого свого і мусили працювати на хазьаїна, котриј міг з ними робити все, шчо схоче, навіть убити, звались не вільниками. Такі невільники і тепер шче єсть в деяких сторонах Америки і Азії і у більшій часті Африки.

На нашій українській мові, по правді кажучи, не має вираза такого певного, як великоруський *раб*, бо слово невільник більш визначає по нашому *арештанта*, ніж *раба*. *Неволею* в українських піснях часом зветься *тюрма*. Це, повинно бути, залежить від того, шчо в ті часи, як вироблялась українська мова, на Україні не було правдивих невільників (рабів). Тим часом ранше, в часи Ярослава, коли писалась *Руська Правда* (Збір Законів), невільників мабуть було шче доволі.

Тим часом одначе як невільник і кріпосніј в старі часи, так само і тој, шчо зветься вільним робітником теперечка, усі вони працюють не на себе, але на користь свого хазяїна. Одліка між їми јесть тільки та, шчо невільник усе потрібне дља житьтвѣ, т. ј. харч, жильльѣ, одежу і т. і. дістає від хазяїна, але замість того вертає јому *усьу* своју працю. Певно шчо працю чоловіка звичајно варта більше, ніж коштує јого содержати, і увесь здобуток ціjejі *додаточнојі вартості* праці невільника јде цілком на користь хазяїна. Таким робом бариш хазяїна складајеться із здобутків *додаточнојі праці* невільника, т. ј. тојі праці, котру він робить зверх потрібнојі дља јого власного житьтвѣ. Нехај напр. содержати невільника коштує 20 копійок в день, а він својеју працю виробляє хазяїнові на 40 копійок, то певно шчо половина јого праці буде додаточна працю, а половина виробляного здобутка буде додаточноју (даремноју) вартістю дља хазяїна.

Кріпосніј одрізняјеться от невільника тільки тим, шчо хазяїн јого не содержить, але минаєть в јого власності невеличкіј шматок ґрунту із землі, по більшій часті, у јого ж, або в јого батьків, одібранојі. З того шматка кріпосніј повинен себе і своју сімју содержати, а на хазяїна кілька днів шчо тижня робити. Таким робом *уся* працю кріпосного на хазяїна буде *додаточноју працю*, а *увесь* jejі здобуток — *додаточноју вартістю*.

Вільного робітника хазьаїн теж содержить, тільки звичаїно (особливо в західній Европі) він йому не дає харчів і одежі, а вплачує грішми за частину його праці. Ми кажемо нарочито за *частину*, а не за всю працю, бо дльа того тільки хазьаїни ј најмають робітників, шчоб силувати јіх робити більше, ніж варта јіхньа плата, ј таким робом добувати от јіх *додаточну вартість*.

Відцільа вже не важко побачити, шчо, по шчиріј правді, порьадок неволі, кріпацтва ј мов би то вільнојі најмитської праці всі виходьать на одно. Окрім того, в різні часи ј по різних сторонах, усі ці порьадки наступали іноді за разом, іноді швидко переходили один в другиј, так шчо навіть не повсігда јіх і одрізнити один от одного легко.

В загалі овсім не треба думати, шчоб де дали, тим станьня робітників ставало крашче. Напроти того, но більшї частї, трапльалосья супротивне. Так напр. житьтља невільників було не таким тьажким в старїј Греції, јак в Римі, або в Американських Сполучених Штатах, та Англїйських і Гишпанських виселках (колонїях). В старїј Греції не дуже легко було здобути невільника, бо сили різних племен і держав були шче доволі рівні. Через те невільниками дуже дорогували ј турбувались навіть над тим, шчоб діти јіхні виростали крепкими ј спосібними до праці. А цього певно можна було добитись тільки добре годујучи невільників, не калїча јіх і т. і. В Римі вже на стало інакше. Шьа держава, војацька ј дуже велика, добувала собі невільників з більшојі легкостью. Через те вона ј губила јіх не тільки на праці, але ј на такі гидкі безжалостні дурниці, јак бојї гладіаторів мїж собою ј з дикими звірьами. Тим часом одначе, римські невільники були мајже однојі породи з своїми хазьаїнами ј не рідко розумнішчі от јіх. Окрім того, вони не раз підїмали великі бунти ј управитись з ними було дуже тьажко. *Спартак*, јіхніј

отаман у часи великої війни невольників, ясно вимовляв бажання найширшого народоправства і з деяких слів його видно, що він вже був недалеко від розуміння великої думки громадства (соціалізму). Через те Римляне далі мусили видати закони, котрі хоч трохи обороняли невольників от неправди їхніх панів і дати більшу міжливість невольникам откупатись на волю.

В нові часи, в Америці особливо, неволя була навіть шче гірша, ніж в Римі, і це залежало перше, від того, що невольники були Негри і багацько хазяїнів дивилось на їх не як на льудей, а як на худобу; вдруге через те, що дешевше і вигідніше було купляти молодих, здорових негрів в Африці, ніж вигодовувати малих дітей, або содержати старих льудей спрацьованих (зробків). От через що хазяїни так і обертались з невольниками, шчоб видушити з їх в најскоршій час најбільш баришу, а про те не турбувались, шчо діти вмирали малими, а самі невольники зарані старились і зпрацьовавшись до решту, не доживали свого віку. В загалі це можна прирівняти ось до чого: Стариї Афинянин дививсья на свого невольника, як добрий хазяїн дивитьсья на свою худобу. Він робить неї, іноді трохи і піджене, але усе ж не вбиває. Американські ж плантатори робили так, як колись у нас п'яні охвицери на почтових трахтах, котрі усью дорогу били ямщика в шию і ревли „пашол!“

Відціля вже видно, шчо цей новий спосіб користуватись працею невольників був заразом і занадто жерстокий і не дуже вигідний, бо льуде полуголодні, побиті, замучені ніколи не можуть справді добре робити. На решті пани самі те трохи зрозуміли і це один із најголовнішчих резонів чому, окрім Сполучених Штатів північної Америки, вони не дуже противились скасуваннью неволі. Але тільки за посліднє столітьтя більша частина Европеїських держав, починаючи з Англії і Данії, знічтожили законним порядком неволю

в своїх виселках і певно це зробляно було більш через вигоди господарські, бо не користо було содержати слабих робітників, ніж через правдиве розуміння рівності всіх людєй. От через шчо треба віддати славу Славянському *Дубровацкому* народоправству (республіці *Рагузи*), котра найперше з усіх Європейських держав, вже в 1519 року, скасувала невольу на всіх своїх землях, в такі часи, коли економічній здобуток такого скасування шче не міг вияснитись. Швидко після Дубровника невольа була скасована і Італіянськими городськими республіками, Венецією і іншими.

На цьому ми і покінчимо розмову про невольу, як про таку форму праці, котрої тепер в освічених землях маже не має і котра ніколи не займала великого міста в рості господарства на Україні. Певно, шчо невольа от початку свого до кінця виростила в собі маже такий поділ праці, як і вільна робота. Бували в свої часи, та і тепер шче по де куда єсть, і ремесники невільники і мануфактури та хвабрики, котрі тримаютьсья невільницькоју працеју. Тим часом одначе усі ці роди поділу праці мають свій најголовнішчий початок в кріпацтві, та в городскім ремеслі і ми до їх тепер і обернемось.

В тім, шчо залежить до господарства, перехід от старих віків к середнім був занадто поступовій. Правда, ми бачили при кінці Римского царства шче панування невільничого порьядку; під кінець середніх віків ми невільників в Європі маже не зустрічаємо. Замість їх усюде єсть кріпосні. Але не треба думати, шчо з початку середніх віків усюде шче не лишилось чимало правдивих невільників. Ті Германці, котрі завоювали Римські провінції і познаходили там невольу, звичајно обертали її у своју користь. Одначе життья в середні віка було інакше і навіть у великих панів далеко простіше, ніж у Римлян. Через те вони содержали небагато невільників дльа прислуги коло себе, а більше

правили з їх хліборобську роботу. Вони давали їм шматок ґрунта на прохарчуваньня і таким робом невільники помалу повернулись у кріпостих.

Тим часом льуде попадали в крінацьтво і іншим шляхом: не тільки із неволі, а навіть і із волі. Часом просто грубоју, дикоју силоју, через завоюваньня чужими племенами. В такім разі за старими властивцями ґрунта лишалось $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{2}$ землі, а остатнью кнъазі брали собі, та роздавали своїј дружині. Часом воно діялось шче інакше. Так напр. в *Ельзасі* льуде живши перше вільноју, громадоју вибирали собі кого небудь ніби то за сотьско-го дльа порьядку і обов'язувались замість жалуваньня обробляти йому ґрунт. Чим далі ті сотьські брали більшу силу, ставали начальством, захапльали ґрунти, правили більше праці з своїх селъан і по троху зрівнювались з панами і забирали собі простих льудеј у кріпость. ¹⁾ В загалі треба додати, шчо станьня льудеј в середні віка, напр. в Німеччині, були до того різні, шчо *Саксонський Закон* (Sachsenspiegel) навіть їх і не перелічує, кажучи, шчо їх єсть такого багато, шчо з ними вправитисъа не можна.

Дуже тьажке було життьтя простих льудеј за всі середні віка і не дивно, шчо вони не могли його переносити без жадного супротивства. Через те число бунтів і було дуже велике. Вже в X-му столітїї мужики в Нормандїї (в північній Францїї) бажали вправовуватись своїми власними порьядками. В звісній вірші *Роман де Ру*, писаній в XII в. вже просто говоритьсъя, шчо треба скинути з себе панське ярмо. В XIV столітїї був великій бунт Французських мужиків, котриј прозвали *Жакрі*. В XVI настали в Німеччині великі мужицькі војни. Таким робом, як бачимо, прості льуде не овсім спокійно терпіли своје неправдиве життьтя. Тим часом одначе бунти їхні повсїгда кінчались навіть

¹⁾ Зібер. Ельзаські Громади. Отеч. Запискі 1878 р. і 1879 П.

щче гіршим ярмом під вагою державного уряду, панів та попівства.

Пріїшлось шукати іншого виходу, хоч не дльа всіх, то дльа најрозумнішчих або најшчастливішчих. Почали кріпосні льуде тікати в города. Шчо ж таке були ті города? В інших містах, в Німеччині, це не шчо інше, як великі і обведені муром панські села. Так напр. навіть города, котрі упісльа славились својею волею, як *Бремен*, *Гамбург*, *Цурих* були колись паньскими. Були одначе і в Німеччині города з разу вільні: *Кельн*, *Вормс* інші. В других землях, в Франції, Італії, Іспанії, в Россії здається і зразу більша частина горожан були льуде вільні. Тим часом усюде в городах було вільнішче жити, ніж в селах. Навіть кріпосні, котрі жили в городах ремеслами тільки віддавали властивцю города частину своїх здобутків, а не решті вправовувались маїже самостїю.

В городах незабаром почавсь зріст ремесничних та купецьких товариств. Цим товариствам тамичка легче було заводитись, ніж в селах, бо раз таки в загалі в городах було більше льудеї одної праці, а друге, тамичка повсігда окрім кріпосних були і вільні льуде, над котрими пан не мав такої сили. Таким робом по троху в городах завелось два сорта товариств: 1) товариства льудеї вільних, заможних, купців — так звані *гільдії* і 2) товариства дрібних маїстрів, робітників, кріпосних, котрі складались по ремеслам і звались *цехами*.

В перші часи цехи і гільдії звичаїно жили в добрії згоді, бо їм в купі треба було обороньтись от панів та уряду. Цьа боротьба тьаглась дуже довго, мабуть більше трох сот літ, бо ми знаємо наприклад, шчо в VIII столітьтєу уряд в Англії вже признав гільдії по закону, але в тої же час Карл Великії у Франції шче розривав ніздрі і бив батогами і висилав усіх льудеї, належавших до будь якого товариства, звязаного кльатвою. Але шче і в 1170 Датскії король *Микола* не

хотів признати гільдії города *Шлезвіга* і сміявсья з їх, кажучи: „Мені нема чого боїтись цих шевців, та купців.“ Тим часом, як тільки він увішов з дружиною в город, то зараз брама була замкнена, митьтєю зібралась цехові, ухопили короля і убили його вкуні з усіма тими, хто схотів його оборонити.

Але швидко після того, як городові товариства добули собі волю від уряду і від панів, між їми самими почалась разуразна боротьба, частиною за політичну силу, а більше за господарські відносини гільдії і цехів одних до одних. Гільдіям дуже бажалось самим одним зацьати місто одбите у панів і вони по троху почали одпихувати ремесників от вплива на громадські стосунки города. Так напр. в уставах гільдії записані такі правила, шчоб не приїмати нікого до себе, у кого „руки не чисті“ (звісно од праці), або у кого „нігті сині“ (от барви у тих, шчо красять вовну), або хто „сам розносить свій товар по вулицях“ і т. д. Шчоб уступити в купецьку гільдію треба було задовго покинути своје ремесло. В загалі чим старіші правила гільдії, тим вони шче лекші дльа робітників, чим вони новіші, тим в їх менше правди.

Починаючи з XIII-го і XIV-го столітій в більшій часті західно-европейських городів, між богатирями-купцями і бідниками ремесниками, підмаїстрами і робітниками панувала вже гірша ненависть, ніж колись між городовими товариствами і князьями. Біля 150 років, от початка XIII-го, і маїже до кінцьа XIV-го столітїя тягласьа ця боротьба з дуже перемінною вдачею і на решті в більшій часті городів цехи одержали верх над гільдіями. У цьу пору, т. ї. біля кінцьа XIV-го і початка XV-го віка настає короткий час трохи лекшого станньа робітників в західній Европі, але воно довго не вдержуєтьсьа.

Не треба цьому і дивоватись. Цехі ремісничні ніколи не були товариствами *усіх* робітників, так як напр.

іноді тепер бувають вони в Англії або Німеччині, але вони були ні чим іншим, як дуже одрізнаними одна от одною спілками дрібних хазяїнів, в котрі по більшій часті не допускались підмайстри, або тільки за дуже високу плату, овісім не приїмались незаконні діти, або сини кріпосних і т. д. Строк науки в усіх ремеслах був нарочито упрядкований довгий, от 4—7 років, щоб як можна тьажче було спати цеховим майстрам. Поділ праці був доведений аж до смішного. Так напр. коваль, котрий коней підковує, не смів робити гвозді навіть ті самі, що потрібні дльа підков. Сльусарне і усі інші ремесла були порозбивані на кілька десятків одрубних ремесел, котрі раз у раз між собою сварились. Станьня підмайстрів і робітників було чим далі, тим гірше. Вони рідко де навіть мали право женитись. Їм було заборонено працювати на їх власній рахунок. Вони повсїгда були присилувані најматись у якого майстра. Навіть жінки їхні не сміли на свій кошт ніяким ремеслом заробляти.

Таким робом упорядкованьня цехів, на котре прості льуде сразу ложили було великі надїї, нарешті довело більшу часть їх до станьня нічим не крашчого от неволі, або кріпацтва. Певно що од цього самого цехи повинні були б роспастись, як би і інших резонів не було. Але знаїшлись і другі. Ці резони були: першиї тої, що працьа дем далі тим ставала складнішча, число робітників, котрі працювали в купі, чим далі росло в гору, поділ праці дем далі тим більш доводив робітників до того, що вони вже не знали робити все ремесло, а тільки невеличку його частину. Цьу пору, т. і. најголовнішчим робом XVII-те і XVIII-те столітья можна назвати віком *великого здобутка мануфактурного* (рукодільного). Другий резон, до решту загубившиї цехове впорядкованьня, це знаходка машин і збудованьня великих хвабрик, котрі вже не можуть бути власністью дрібного цехового майстра, але потребуєть

великого капітала і прірівняють перед силою хазяїна-капіталіста усіх робітників до простих наймитів. Цей порядак, наступающій најголовнішчим робом тільки з початку ХІХ-го віка, можна назвати віком *машинного або хвабричного здобутка*.

До цього шче треба додати, шчо і політичні звичаї людєй к цьому часу стають такі, што уряди потребують більшої одинакості упорядкованья, більшої централизації і подібжа усього одно до одного. Через це остатні цехові статути і були скасовані во Франції в 1789 році, а в Німеччині в 1869.

Ми маємо право сказати, шчо кінець ХІV-го віка був дуже поважною хвилиною в історії західної Європи, хвилиною, в котру першиї раз за остатних тисячу років, господарські питанья так само виступили на передне місто, як і в наші часи. На короткій час була настала надія, шчо цехи скасують усі уряди по городах, стануть на їхні міста і упорядкують працьу таким робом, шчо б кожному чоловікові був вірній заробіток. Тим часом вони того не зробили. Замість того цехи почали розбирати, хто законній син, а хто не законній, хто має батьком цехового, а хто кріпостного, хто свій, а хто прибудний і т. і. Певно для ціх розборів потрібні були суди, поліція, вієско для оборони от чужих, одним словом повинен був бути упорядкований звичайній політичний уряд. Цехи конче надіялись удержати силу за собою, але це не могло їм вдатися. Та політична сила швидко переїшла в руки королів і іншого вояцкокого уряда, а сила господарська до великих капіталістів та хвабрикантів. Цехи тому самі винні, бо зробивши з праці товар, купляючи жеї на базарі, добуваючи з неї бариші, вони дали початок капіталу, новій силі господарській, з котрою боротись їм було уже конче не під силу. Цехи погинули через те, шчо замість того, шчо б зрівняти усіх працьующих людєй одних до одних, вони не наче викинули із себе

стан робітників і захотіли шче з нього користуватись. Але тутки вони помилились в своїй замірі. Бариші от цього користуваньня дісталися не на їх вже долю.

Чи краще стало робітникам при вільній праці на мануфактурах та хвабриках, ми швидко побачимо, як говоритимемо про порьядки праці в новішчі часи, теперечка ж нам потрібно додати де шчо про зріст господарських порьядків на Україні, котри, хоч в загалі подібний до усьуднього в Европі, та все ж де чим од його і одрізняєтьса.

Ми не знаємо допевно, коли саме почались хліборобство і ремесла на Україні. Звичајно думають, шчо північна частина тієї землі, де тепер говорять українською мовою, вже давно була заселена різними Славянськими племенами, як то *Польанами* в Кіјівщині, *Древлянами* на Волині і т. д. В південній же частині, теперешній Бессарабії, Херсонщині, Катеринославщині, на Дону, переходили швидко одні за одними різні льуде: *Готи, Авари, Хозаре, Болгаре* (шче як говорили финської мовою), *Печеніги, Половці, Татари*. Тим часом одначе і у давнішчі часи в північній і середній Україні льуде знали вже города будовати, бо і досі зосталось чимало таких *городищ*, про котрі вже і памьати в народі немає, коли саме в їх жили. Таких городищ багато єсть в Кіјівщині, в Черниговщині і в інших містах. В південній Україні дуже багато великих могил (курганів) і в їх, так само як і в городищах, познаходили чимало різних таких річей, після котрих можна бути певним, шчо тамошні льуде в дуже ранні часи (од II до VIII-го столітїя) вже знали багато різних ремесел. Так напр. знаходьать горшки і навіть вази досить гарно зроблені, бронзові і залізні струменти, золоті і срібні річи, шкло, намисто і т. і. Не можна думати, шчоб усі ці річи привозились із Царьгороду або Азїї. Навіть таке нелегке ремесло, як виробка мечів, було вже звістне Славянам і мечі їхні славились навіть у Арабів. Літо-

писець Нестор розказує, що хозаре побідивші Польан, брали з їх податок мечами. Але коли Польане принесли їм свої мечі, то Хозаре дуже б то злякались, дивлячись на їх і казали: „Наші шаблі гострі тільки з одного боку, а ці мечі з обох. Мабуть льуде ці колись і нас і другі народи під себе підвернуть.“

Усе ж найголовнішою працею Слав'ян було хліборобство і кажуть навіть, що Німці переняли плуга (Pflug) от Слав'ян. Цьому легко можна повірити, бо теперечка звичайно думають, що німецькі племена приїшли на свої міста пізніше от Слав'ян.

З початку усі льуде між Слав'янами були вільні. Громада вибирала тільки *старосту*, котрого могла раз у раз і скинути. Інший раз, на случаї війни, громади цілого племені вступали в товариство і вибирали собі *ватажка*, але він ніколи не мав сили княз'я і ніколи не бувало, щоб ціле плем'я як Польане чи Сівер'яне зоставались довго під началом одного якого чоловіка. Тим часом цей пор'ядок швидко почав змін'ятись. Чим далі при Вар'яжских княз'ях ішло впор'ядкован'я уряду, тим менше волі зоставалось простим льудям. Швидко і вільних мужиків стали звати *Смердами* і почали брати з їх великі податки. В городах шче, правда, зосталось громадське самоуправство, *віче*, але де далі тим більш на півдні і на сході Росії ставала сила князів, котрі в кожному городі мали свого *тіуна*, на подіб'я теперешнього губернатора або ісправника. Тільки на півночі, в Новгороді, Пскові, В'ятці довго держалась самостійність городів і тамичка вона приймала вид дуже подібний до народоправного жит'я в західній Європі. В Новгороді ішла боротьба між городскими товариствами (вічем) і княз'ями з одного боку і з другого між багатими і бідними горожанами, так як між гільдіями і цехами. На респі в XV-ому та XVI столітьгах остатня самостійність північних народоправств була задушена Московськими княз'ями.

В південних княжествах ця самостійність городів загинула ще далеко раніше. В перших роках XII-го віка Святиполк Київській, при помічі жидів, грабував усіх горожан свого княжества і потім ділив з жидами бариші. Кијане були збунтовались і побили жидів, але через кілька часу знов стало по старому. На решті Кијів, спалениј Андрієм Боголюбским в 1169 році, на кілька столітій мајже потратив своје велике визначанья.

Та частина України, котра зосталась доволі самостійною от суздальських князів і опіслья от татар, була зібрана Галицькими князьями Романом і Данилом в доволі крепку державу, котра одначе по својему упорядкованьнью і по господарським відносинам вже була більш подібна до феодального королевства західної Європи, ніж до північних Славянських народоправств, або навіть до перших південних княжеств удільно-вічевого порьядку. Окрім того, після татарского погрома, південна частина України мајже опустіла; замість Славянських сел і городів там кочували невеличкі орди Кримських татар. Галичина в XIV-ім столітїї стала польською, а північна Україна в першу частину того же столітїя була завојована Литвинами під проводом Гедеміна і Ольгерда (1315—1377 р.)

В загалі під Литовськими князьями визначанья городів на Україні стало далеко меншим, ніж воно було перше, бо порьядок Литовської держави був чисто војацькій. Князі мали звичай видавати своїм служивим льудьям жаловані грамоти на землю, навіть на таку, котра належала до сельських, чи до городських громад. За перших 150 років литовського пануванья ми не мајемо вірних звісток про те, шчо робилось в Українських городах, але треба думати, шчо за тој час на Волині і у Поліссї громадський порьядок вже конче загинув, бо в кінці XV-го віка ми бачимо, шчо князі дарујуть де јаким городам *Магдебурське право* (Німець-

ке городске упорядкованья), котре вже даје зрозуміти, шчо в ті часи не було в городах ніякого загального громадського народоправства, а був подібній до західно-європейського строгиї поділ горожан на гільдії, цехових і простих робітників (пролетаріїв).

Тим часом одначе цей порядок не вспів охватити допевно південну полосу України, котра шче зоставалась вільною от татар. Там за городами лишились нероздільно-громадськими шче дуже великі ґрунти. Так напр. в грамоті, котру король Польській Жигмонт III, 1589 року, бувшиї тоді вже і великим князем Литовським видав „мішчанам і льудьам“ города *Чигрина*, видко, шчо ґрунти цього города простягаютьсь от Тьасміна вишче Чигрина на чотире мілі (40 верств), через поле в ріку Дніпр, потім Дніпром на низ до ріки Сули, відтіля по ріку Бог, а от Бога по границю Корсунськују. Усі ці поля, котрі обімають собою не менше двох теперешніх повітів, король признає власністю города Чигрина „за всіми землями, ґрунтами, полями, лісами, борами, гаїями, ріками, озерами і ставішчами, пасіками, рибними, бобровими і іншими всьакими пожитками.“ За те, каже король, Чигиринські мішчане „будуть повинні против непријателя кожного нашого короннаго при старості, віјту своїм тисъачнім, або намістнику јого, конно, збројно завжде ставати під јого началом, јак у часи покоју, так і војни не виламиватись.“¹⁾

Ні про јаких інших жилиців того ґрунта, јак про „мішчан і льудеј“ Чигринських в тії грамоті не говориться. На північ от Чигринських ґрунтів лежали мајже такі великі Черкаські. На заході землі города Звенигородки врізувались між полями Чигрина і Корсуньа, а далі на північ ґрунти належали до Богуслава і Вілої Церкви.

Такиї поділ ґрунта можеть здатись тепер дуже чуд-

¹⁾ *Вл. Антонович. О Городах.*

ним і кожен запитає чи міжлива річ, шчоб на таких великих просторах не жило інших льудеј, окрім городських мішчан. Загальної відповіді на це дати не можна, тим часом в льустрації *Богуслава* говоритьсья, шчо мішчане ніяких податків не платять, а тільки несуть воєнну службу, — помішчицьких (паньських) сел овсім не має, а єсть тільки мішчанські хутори, котрі не виповнбають ніякої повинності на користь замку. В Білї Церкві у тој же час (1615 р.) вже одрізняні мішчане от козаків і про їх говоритьсья: „Мішчане не дають податків, тільки воєнну службу одбувають при старості або јого намістнику конно і оружно, а козаки не хотять старости слухати.“ Трохи інші, ніж в південних стенах вже були порьядки далі на північ, в Каніві; там мішчане платили невеличкіј податок. В Київі вже було далеко гірше: мішчане не володали великим ґрунтом, а тільки мали право рубати дрова між річками Ірпенем і Кривцем, та рибу ловити по Дніпровських заливах на тім же просторі. Але сінокоси і стави були в Киїан одібрані вже в 1495 році і ґрунти городські роздано різним панам Литовським. На Волині поділ льудеј на благородних і простих скінчивсья шче раніј, в першіј половині XV-го віку. Таким робом по троху мајже усьуде городська самостійність загинула, деякі города були просто подаровані великим панам у власність, в більшіј часті були одібрані ґрунти, поназначані городам от короля віјти, з правом судити льудеј городських в інших містах, а дльа господарського впорьядкованья законом було поставлено Магдебурське право. Цеј порьядок окріп до решту в Київі і Житоїру в половині XV-го віка, в менших городах в кінці XVI-го (Корсунь 1584, Чигрин 1592) і початку XVII-го (Черкаси 1600, Крилов 1616, Лисьанка 1622, Вінниця 1630). Певно, шчо це Магдебурське право ніяк не можна прирівньювати до старого вічевого народоправства. Найвільнішчі города, јак напр. Камја-

нець, усе ж стояли безпосередне під королевським урядом, а в других, котрі належали, як особна власність, до панів, доля була шче далеко гірша. От через шчо городи овсім не дорогували тими правами і деякі українські з охотою од їх отрікались і пристали до козаків, коли в XVII-го столітьї козацтво взяло більшу силу на сході і на півдні.

Господарські порьадки в городах при Магдебурським праві були в загалі на користь купців і цехових майстрів, напроти робітників і простих льудей. Усьуде було дозволено *виключне право (монополія)*, на яке ремесло за плату, число таможень і кордонів росло з кожним роком, цехи закріплялись усе тіснішче. Уряд надіясва підняти ремесництво строгим доглядом за цеховими порьадками, думаючи таким робом усьуде позаводити ремесла і на скілько можна ослобонитись от далекого і чужестороннього торгу. Воно і справді шчо без добрих шляхів, без судохідних рік, торг по сухопутьтву з Німеччиною через Краков, або Торн ¹⁾ і Брацлав і з Туреччиною і Волохами через Кам'янець і Могилів, був занадто не користний. Через те вже з початку XVI-го віка королевські грамоти насильно заводять цехи в Українських городах на подіб'я польських. Між іншими, в грамоті виданій Кременцьку в 1536 р., говоритьс'я: Кушніри, кравці, шевці, різники, пекарі, кожем'яки повинни мати свої особні товариства або цехи по звичаю інших городів наших, особливо Кракова і Варшави.

Порьадки, котрі панували в тих цехах, мали најголовнішчою метою оборону цехових братчиків от підрива (конкуренції) з боку всьаких інших ремесників, а овсім не поступовній зріст і розвиток самого ремесла. Через це не рідко траплялось, шчо *цехові* робили далеко гірше, ніж *партачі* (так звались ремесники, котрі

¹⁾ Торн—на Віслі, по дорозі на Гданск.

були *à parte*, не належали до цехів). За те цехи мали право загарбувати (конфіскувати) здобуток чужого ремесника, або коли не сконфіскувати, то дозволити його продажу на ярмарці тільки після уплаты тязжкого податку, назначеного самими цехами.

Де далі, тим ставав більшиј поділ праці між цехами. Так напр. војацкі кравці не мали права шити дльа жінок. Дльа капельушів „кавалерських та капланських“ були осібні мајстрі. Праця над металами була поділена між вісьма різними цехами. Одні мајстрі тільки ј робили шчо оливјану посуду, другі — казани (котли), треті — бльашані річі, четверті — все із жовтојі міді ј т. д. Упорядкованьня цехів було доволі складне. Кожниј цех вибирав дльа громадських стосунків двох *цехмістрів*, старшого ј меншого, котрих міг і скинути по својі волі.

Далі цехи стали турбуватись над тим, шчоб завести такиј порьамок, котриј не дозволяв би новому чоловікові легко увіјти в товариство. Забороньали мајстрам пријмати більш одного вченика ј двох підмајстрів. Але ј у ті вченики не легко було потрапити. Шчоб бути приньатим, хлопець повинен був предоставити документи, што він справді належить до міщчанства ј шчо він родивсья от законного шльуба. Строк науки був в різних ремеслах от 3—7 років. Мајстрі часто дуже обіждами хлопців. Так напр. в 1718 році вже сам цех кравців в Камјанці протестовав проти одного мајстра, котриј ученику своему вибив лопатку ј лице покалічив. Не рідко шче мајстрі не записували хлопців в цехові книги, шчоб довше користуватись јіхньоју працеју. Але навіть по скінченьу строка, підмајстер повинен був кілька років *странствовати*, т. ј. ходити на заробітки із одного города в другиј і принести атестати от іногородніх цехів. Шчоб після того добути званьня мајстера, він повинен був зробити пробну працю (*штутуку*, *misterium*). Але перед тим він шче кілька тижнів отслу-

жував хазбаїну, за дуже малу плату і у тої час звався «*młodzian*». Коли пробна праця була знайдена гарною, то шукаюшчиї маїстерства повинен був заплатити в цеховиї скарб *уступне*, іноді доволі велике (в цеху кравців в Кам'янці—120 злотих) і зробити для братчиків трапезу ціною до 50 злотих. Відціля ми бачимо, шчо порьядки і звичаї стали овсім подібні до західно-європейських і привели до такої самої гіркої долі більшу частину простих міщан і робітників, котрі zostавались не допушченними до цехів.

Тим часом і підмаїстрі, котрі в загалі звались чельадью, мали і своє впорядкованьня. Вони вкупі склали товариство, зване *господою*, котра вибирала, не проміж себе, а із маїстрів „*отця господи*,“ котриї повинен був повсїгда устоювати за чельадью. Яому в поміч вибирали шче двох товаришчів (*Безецерів*). Підмаїстрі, не дивлячись на це, поступаючи на роботу, повсїгда давали на рік „*на себе карту*“ і через те як би їх не забїждали, не могли кидати праці.

Для гіршого упадку городського міщанства на Україні додала помочі господарська боротьба з жидами. По правді кажучи, польський уряд не давав жидам великих прав; навіть в інших городах їм заборонено було посїльатись, напр. в Київі, в Кам'янці; в цехи їх теж не допушчали. Тим часом по інших резонах жиди узвали маїже в усіх городах верх над міщанами українцями. Найголовнішчим робом це вишло через те, шчо жиди більш торгували та держали аренди, ніж ремесничали, а певно торг та шахраїство навсїгда дають більш бариша, ніж ручна праця. Вдруге знов, жидам вдалось упорядкувати дуже самостїjne самоуправство, так званиї *кагал*, при помічі котрого вони усі держались тісно один одного і не розбивались на цілу куну дрібних і недружних між собою товариств.

Такі були порьядки в городах західної України. Трохи інакшими лишились вони в південній і східній її часті.

Тамичка *громадський* порядок городського життєтя по малу переїшов в *козацький*. У перші часи цей порядок був доволі гарній дльа всіх льудеї, бо з разу, особливо в деякі доби, напр. при *Сагайдачнім* (в початку XVII-го віка) охоче приїмали простих льудеї в козаки. Де далі, тим одначе старшина більш забирала силу в свої руки і дуже швидко, вже при *Самоїловичу*, в кінці XVII-го столітїя, деякі козацькі старшини мали своїх власних крепаків.

Про те як ремеснична працьа була впорядкована у козаків, знаємо дуже трохи. Не повинно бути, шчоб у козацьких городах було багато ремесників і ті, шчо були, мабуть ніколи не мали такого строгого цехового порядку, як в західній Україні. На решті одначе Магдебурське право зоставалось кілька часу в деяких городах, напр. в Київі шче і під руським урядом і навіть до посліднього часу в українських городах єсть деякі останки цехового порядку.

На решті треба додати про Запорожців, шчо між їми ремесників маїже овсім не було. Дуже часто Запорожці добували сукно і полотно, потрібні на одежу, навіть шкури дльа чобіт, замість жалуваньня от урядів перше Польського, а потім Руського. Навіть хліборобство було дуже закинуте у Запорожців і вони нерідко терпіли недостачу хліба, і теж іноді получали його від уряду, або хоч прохали права купльати зерно, не платьачи мита (пошлини). На решті Запорожці найбільш жили з рибальства, та з худоби. Вони з початку року звичаїно кидали жеребки на ріки і полеві річки з лугами: яка на який курінь дістанеться, на тї курінь увесь і працьує нероздільно. Під кінець Запоріжїя одначе і там завелася різнь. Запорожці, котрі жили не в Січі, а в степу, мали право закладати свої осібні хутори—зімовники, на котрих вони заводили одрізнані господарства і приїмали до себе на життєтя чужих льудеї, не козаків, і старшинували над їми. Ок-

рім того *Кощи* сам приймав на своїй землі і жонатих льудей, котрі закладали цілі села і в їх заводили осібні господарства.

Таким робом ми бачимо, шчо чим ближче до нашого часу, тим гіршиї порядок настунав в городах і селах, тим гірша усюде ставала нерівність льудських прав. На реніті в XVIII-ім столітїї виїшло так, шчо на Україні сільські льуде по більшії часті були крєпаками, а в городах цехове впорядкованьнє довело простих робітників-ремесників теж трохи не до станьнє крєпаків у їхніх хазьаїнів-маїстрів.

Окрім того з XVIII віку на Україні вже проявляютьсь наїперші мануфактури, а в XIX віку вже правдиві заводи і хвабрики. Таким робом в нашїї дальшії розсві нам треба буде мати погляд вже на всі ці форми, коли ми почнемо говорити про теперешнє станьнє ремесників і робітників в нашїї стороні. Тим часом перш ніж говорити осібно про порядки праці в селах і городах України, на жеї заводах і хвабриках, ми повинни хоч коротко познаїомитись в загалі з тими обставинами, в яких льуде працьують в новішчі часи, з відносинами між робітниками і хазьаїнами, т. ї. між працею і капіталом.

III.

Праця і Капітал.

Ми вже казали, што в дуже давні часи мабуць овсім не було того, шчо́б один чоловік робив на користь другого, а сам би через те жив в нужді та голоді. Поки льуде жили по одиначці сім'ями і невеличкими громадами, кожен робив дльа себе, або дльа своєї громади, як ми то бачили в Індусів. Але як почали громади воюватись між собою і замість того, шчо́б вбивати усіх ворогів, як з разу робили, брати чужих льудей у полон, тоді перши́й раз один чоловік почав силувати другого працьувати на його користь, шчо́б самому спочивати, або мати час на інші діла, напр. вігну, впорядкованьня держави і т. і. Ми вже говорили про невольу і про крпацтво і бачили, відкіля брався хозьяінові бариш із праці невільника або крпака. Ми казали, шчо́ то́й бариш ішов увесь з того, шчо́ праця робітника давала більш здобутка, ніж коштувало його содержити. То́й поверхні́й здобуток ми і назвали *додаочною вартістю*.

Ми додали, шчо́ так само, як при неволі і крпацтві, буває і при вільні́й праці, т. і. при роботі наньатих робітників. Кожен, хто наймає хоч одного робітника, робить це затим, шчо́б покористуватись частиною його праці, добути дльа себе із його додаочно́й праці додаочну вартість. Бо інакше ніхто не став би і наймати

робітника, як би він мусів йому платити рівно стільки, як тої виробить.

Візьмемо з початку для прикладу дуже простий случај. Нехај підрядчик-плотник узьавсья поставити мужикові вітряка за 120 карбованців, за саму працьу. Нехај для того, шчоб його скінчити, чотиром чоловікам треба робити два місяці. Хазьајін најмаје тих чотирох чоловік по 10 карбованців в місяць кожному, ј за 2 місяцьа платить јім усім в купі 80 карбованців, а 40 ложить собі у кишеню. Што ж то за гроші тих 40 карбованців? Ці гроші рівняјутьсья додаточній вартисті, котру дала працьа чотирох робітників. Бо певно, як би јихня працьа не варт була 120 карбованців, то властивець млина не дав би јіх. Таким робом чотире чоловіка својеју працеју за 2 місяці виробили на 120 карбованців, а самі добули тільки 80 карбованців. Певно, шчо јім заплатили не за всеју вартість јихньої праці, а тільки за $\frac{2}{3}$ тијејі вартісті, бо як би јім заплатили стілько, як вони виробили справді, то пришлось би на долю кожному не 10 карбованців, а 15 в місяць. Від чого ж то так? А ось від чого: Бідні луде, робітники присилувані продавати своју працьу дешевше, ніж коштује здобуток, котриј тоју працеју виробити можна. Так напр. наші плотники продали својејі праці місяць, нехај по 12 годин в сутки, за 10 карбованців, а виробляјуть хозьајінові 15. Шчоб виробити десять карбованців і вернути хозьајінові його гроші, јім було б досить замість 12 годин в сутки робити усього 8. Таким робом кожного дня вони роблять по 4 години додаточної праці на користь хозьајіна ј ця додаточна працьа на решті через два місяцьа даје хазьајінові додаточної вартості на 40 карбованців.

Тим часом одначе самому підрядчикові здајетьсья, шчо його бариші не доволі великі. Він собі дума: як би млин не давав гарного добутка, то мужик би не дозволив мені взяти такого бариша. Воно дійсно, шчо

власивець вітряка потратив на його будованьня своєю деревню, шчо він її купив за свої власні гроші, за свій *капітал*. Але шчо з того? Я собі теж зроблю такий капітал, збудую десять вітряків, забаришују на кожному по 40 карбов. і буде у мене 400 карб. Забарисувавши ті гроші він нехай на 320 карб. купить деревні, а за 80, як сам хозьяїн, збудује вітряка. Вітряк коштуватиме усього 400 карбованців і це вже єсть капітал того бувшого підрядчика-плотника. Шчоб мати з того капітала добуток, він најмаје мірошника, нехай за 80 карб. у рік, а добуває усього мірчукового зерна на 200 карб., або 120 чистого доходу. От він і лічить: 120 карб. шчо року на 400, котрі коштује вітряк, це визначаје 30 карб. на кожную сотню. Це гарній процент і всі на його дивлятьсья і кажуть, шчо він заробив і вигодно і чесно.

А нехай би подумали, відкіля ідуть ті 200 карб. шчо року, то зараз би побачили, шчо забаришовав він овсім не чесно, бо і копійки там немає його власної праці, а все чужа. Свій капітал 400 карбованців він зібрав по троху, не доплачујучи раз у раз $\frac{1}{3}$ за працю своїх плотників. Як би він робив по правді, т. ј. вступив би в товариство з своїми робітниками, сам би робив, і увесь заробіток розділяв між усіма на рівних правах, то кожний заробляв би по 15 карб. але ні в кого з їх не набралось б капіталу, бо з своєї власної праці, особливо без ґрунту, капіталу зібрати не можна. От же ж замість того він шчо місяца грабував кожного свого робітника на 5 карбованців і цім грабуваньням склав собі капітал. Далі шчоб мати з його більшої добуток, ніж би він міг дістати, отдајучи його в рост (на проценти), він знов најмаје плотників і платить їм за будованьня вітряка на цілу треть дешевше, ніж сам брав. На решті він маје вітряк і 120 карбованців чистого добутку, але через шчо? Через те, шчо мірошник мішки з зерном на своїй спині таскаје, а вітер млинові

крила крутить. Таким робом увесь капітал і увесь щогодишній добуток з нього ідуть йому з чужої праці хоч безпосередно, хоч при помічі природньої сили, котру не він впорядкував і котра по правді ніколи не повинна робитись власністю осібної одного якого небудь чоловіка.

Ми нарочито узьали такий простаїй случаї дльа приклада, але відцільа вже не важко буде показати, шчо так само, а не інакше, буваїе кожний раз, як чоловік наймаїе другого чоловіка собі на роботу, або крашче казати коли один чоловік *купльаїе працю* в другого. Та це ї зрозуміти не важко. Працьу купльаїуть, як і іншії товар, на бариш, тілько замість того шчо б перепродувати їїї саму, як звичаїно товар, ту працю потрібльаїуть при якїм небудь ділі ї продаїуть вже їїї здобуток.

Ось якїм робом це діїетьсьа: Нехаї наприклад який пан маїе багато польа, худоби ї усе господарство гарно впорядковане. Відкільа він його добув, про те питатись не будемо, але допевно можемо сказати, шчо коли того добра багато, то добуте воно не його власноїї працеїї, а хоч відньато силоїї, хоч забаришовано з чужоїї роботи. Тим часом телеречка не в тім питаньнїа, ї ми поки шчо признаїемо все добро його діїсноїї власністьїї. Шчо ж він з тим почне робити, коли він сам один? Ні плуга налагодити, ні десїатини вирати, ні копи хльїа позвозити, ні в скирту їїх скласти в великїм господарствїї самому не можна. А коли б навїть він і мав би таку силу, шчо ї мїг би то усе сам робити, то все ж чи багато він наробить? Може вправитьсьа він з якїми 5—8-ми десїатинами, а у нього їїх бїльш тисїачї. З тих пьати десїатин нехаї би він заробив 200 карбованцьїв, а остатнїа земльа усьа б пустовала ї не давала б йому жадного здобутку. От же ж він і робить ось як: приїмаїе він до себе нехаї 40 чоловік робїтників, годуїе їїх і шче платить нехаї по 50 карбованцьїв

у рік кожному на одержу і його інші потреби. Нехай кожен робітник таким робом йому обійдеться 100 карбованців, а всі сорок 4000 карб. Ми бачили, що поки він жив без робітників, то виробляв усього 200 карб. Тепер він заводить господарство на всіх 1000 десятинах, і кожен робітник йому виробляє в рік по 200 карб. Воно ще в громаді кожен чоловік і більше виробить, ніж по одинаці, але ми ложимо однаково в тім рахунку, що наймит не так охоче робить, як сам хазяїн. От же ж продаючи увесь здобуток свого хліборобства за 8000 карб. що року і застається йому після одвертанья 4000 карб., потрачених на робітників, ще 4000 чистого баришу. Відкіля ж узявсья той бариш? Певно, що не от праці самого пана і не от господарства, не от худоби, бо пан без робітників не добував більш 200 карб., як і остатні робітники. Уся ця додаточна вартість, т. ї. зерно, сіно, худоба на 4000 карб. достається панові тільки за те, що він купляє рокову працю наймита за 100 карбованців, коли та праця на ділі здобуває 200 карб. Як би наймити справді діставали стільки грошей, як їхня праця добуває в зерні, худобі і інших добутках, то за 100 карб. вони повинні були б робити усього півроку замість цілого рока; а тепер вони цілісіньких шість місяців роблять дурно додаточну працю на користь хазяїна, котри добуває через неї додаточні вартисті в зерні і інших хліборобських добутках. Таким робом складаючи до купи тих 4000 карбованців забарисованих що року, панові не тьажко буде через кілька років зібрати собі капітал і купити нові ґрунти, наньняти нових робітників і де дальше, тим більше добувати з їх додаточної вартисті, тим більші капітали складати із добутків чужої праці.

На цім прикладі з хліборобської праці ми найкраще бачимо, що капітал складається тільки з тої різниці, яка єсть між коштом праці, její вартістю і

коштом здобутка (продукта) тієї праці і її вартістю. Певно коли харч, одежа і інші потреби наймита коштують хозьяїнові 100 карб. у рік, то це визначає, що рокова праця хліборобського робітника коштує, т. і. може бути купована за 100 карбованців у рік. Але приложена до хліборобства ця праця в здобутках, котрі після неї лишаються, дає далеко більше, нехай, як ми поклали, 200 карбованців. Це визначає, що праця, коли вона потрібна на хліборобське господарство, дає вартість двічі або і ще більшу, ніж коштувало добути ту працю в тім самім господарстві. Оця власність праці, при своїй потраті давати в загалі більший здобуток, ніж коштувало добути силу для цієї самої праці, і єсть најголовніша основа усього господарства, бо як би праця не мала цієї особності, то людьям було б вигідніше жити мов звірям, користуючись тільки тим, що вони знайдуть готовим в природі.

Так як ми оце бачили в хліборобстві і при будованні вітряка, так само буває і в усіх інших роботах, в ремеслі, в мануфактурі і на хвабриці. Усюде капитал складається в руках хозьяїна із різниці між ціною, за котру він купує працю своїх робітників і ціною, за котру він продає здобутки їхньої праці. Певно що до ціни праці треба додати і колишню працю потрачену на упорядковання ремесла чи хвабрики. Тим часом ми ще вернемось до цих питаній, говорючи про різні порядки праці на Україні.

Теперечка ж нам најцікавіше скільки справді коштує праця, чим визначається її вартість при її продажі, т. і. при наймі одного чоловіка другим.

Певно що чоловік тільки тоді может працювати як слід, коли він має доволі сили потрібної для теї праці, котру він мусить робити. А для того, що б чоловік мав силу і міг робити, треба, що б најголовніші потреби його були хоч скільки небудь задоволені. Так напр. кожна добре розуміє, що чоловік, охляв-

шиї от голода, швидко ослабне дуже і далі присилуваниї буде кинути роботу. Але не кожний у нас шче знає, хоча більша частина лїудеї вже і догадуєтьсѣ, шчо при добрих харчах робітник виробляє більше. В Англії навіть тим робітникам, котрі, як там звичаїно буває, самі на свїї кошт харчуєтьсѣ, хозьїїни забораняють погано їсти, кажучи, шчо це дльї їїх, дльї хозьїїнів некористно. Так само напр. грабарі в Смоленскїї губернії коли роблять поденно, то їдять більш картоплю та капусту, тїлько ж як стануть на роботу от кубової (кубїчної) сажені, то зараз варять кашу гречану і купляють сала та солонину, або иноді і друге мнѣсо ¹⁾.

Так само як з харчем буває і з одежою. Чоловік, у котрого руки заклѣкнуть от холода, овсїм не можеть робити. Як би ті робітники, шчо зїмою гнїї на поля вивозять, або дерева рубають, або їїх з лїсу вивозять, одьагались дуже легко, то їїхні руки і ноги поприморожувались би, вони б швидко заслабли і присилуваниї були б кинути працьї собі на горе, та і хозьїїну на вбиток. Через те ми бачимо, шчо одежа єсть така сама безпремінна потреба дльї робітника, як і харч.

Тим часом і окрім харча та одежі єсть інші потреби, без котрих не можна обїїтись. Так напр. без хати, або хоч якого небудь жилья: курїньї, земльїнки, пещері і т. і.

Ми не будем перелїчувати багацько других потреб, теж більш або менш необхідних, але вкажемо шче на одну, на котру звичаїно не доволї вважають. Це потреба мати сїмїю, мати дітеї, мати на шчо їїх вигодувати. Здаєтьсѣ, кожен розумїє, шчо коли б у робітників дітеї не було, або коли б вони усї з голоду умирали, то швидко і самі би робітники перевелись, бо старі б вимерли, а молодих не наростало б. Тим часом, по яко-

¹⁾ *Ентемарт*. Из села. «Отеч. Зап.» кн. 1879, I.

мусь чудному погляду, хозьяінам здајеться, шчо робітників повсїгда намножитьься доволї; јак своїх не буде, то з чужих країв позбігајуться, а не то із селъан в городскї робітники попереходъать. Воно ј справді не рїдко так буваје, і от через шчо хозьяїни усе тьагнутьься, шчо б платити робітникам аби на јїх власні потреби так сяк хватало, не вважајучи овсїм на годуванънъа і в загалї на воспитанънъа дїтеј.

Вїдцїльа ми бачимо, шчо робоча плата, або, шчо виходить на одно, вартїсть праці не јсть рїчь повсїгда однакова, сама собі рївна, але шчо вона можеть дуже змїнъатись, дивльачьись по тому, шчо лїчити за необхїдні потреби робітника. Певно, шчо хозьяїни, властивцї капїталїв, наїемщчики мајуть прихїльнїсть зводити зарбочу плату на таку низьку ступїнь, аби тїлько робітники могли жити ј працювати. З другого боку певно робітникам хотїлось би пїднъати ту плату јак можна вище. Через те ј їде розуразнъа боротьба мїж працеју ј капїталом. Але за ким застајеться верх? на це питанънъа лъуде рїзних попръамкїв дајуть рїзні вїдповїдї. Одначе нам не важко буде показати, шчо верх застајеться за капїталом і тим гїрше, чим робітники самї бїльш рїшенї усякојї власностї, особливо ґрунта. В тих землях, де бїльша частина лъудеј шче мајуть свої ґрунти, вони не повсїгда продајуть своју працю ј через те не повсїгда дајуть хозьяїновї дурно користуватись здобутками жејї додаточного часа. Працьујучи на своїм власнїм ґрунтї, вони мајже цїлком користујуться усејѳу својејѳу роботојѳу, певно одначе, коли у јїх не вїдбирајуть јїхне добро їншим способом, наприклад накладајучи на селъан великі податки ј т. і. Про це говоритимемо колись в їншому мїстї, а тепер обернемось до тих робітників в ремеслах, мануфактурах і хвабриках, котрі бїльше живуть з својејї праці ј дуже часто вже не мајуть нїјакојї власностї.

В такїм случаї ми бачимо з одного боку хозьяїна, т. ј.

чоловіка маючого майстерску, чи мануфактуру або хвабрику і окрім того ще гроші, оборотний капітал, на котрих він думає наймати робітників, але при помічі котрого він би міг ще і прожити доволі довгий час, коли б навіть, по якому случаю, він і не найшов би робітників. Напротив його стоїть робітник з усіма тими потребами, котрі ми перелічили і без жадного способу їх задовольнити. Між людьми такого нерівного стану боротьба не можеть бути довга. Хозяїн повсїгда можеть отложити на кілька часу своє здобування, робітник і одного дня не можеть жити з сім'єю без харчів, без одежі, без хати. Він принужден продати свою робочу силу за стілько, скілько йому дадуть. Дати йому можуть інші раз трохи більше, другий раз трохи менше, але усі турбовання хозяїна направляютьсь до того, щоб платити робітнику як можна менше і користуватись його додаточною працею, як можна більше. Але правда що тутки він діде до гряниці, котру йому важко буде переступити:

Резон цьому тої, що чоловік, најголовніші потреби котрого не задовольняні, слабне і стає недобрим робітником; дльа капіталіста це некористно і через те в загалі робоча плата і не падає нижче најменшої можливої ціни, при котрій робітник ще так-сьак може піддержувати свою робочу силу. Зате усьуде і повсїгда хозяїни усіма силами пильнують довести плату робітника до цієї најменшої міжливої величини. Цей загальний напрямок робочої плати падати усе нижче, аж поки вона діде до крайнього свого станья, зветьсьа *залізним законом робочої плати*.

Так як різні потреби у людей мають дуже не однакову силу, то і незадовольнення їх не однаково отзиваєтьсьа на спосібності до праці. Шевно, що харч єсть така потреба неотложна, що голодний чоловік овсім не можеть робити. Воно б здавалось, що вже дльа власної користі хозяїни повинни були б добре

годувати робітників, як вже трохи не усьуде дішли до того, шчо б добре годувати худобу. Тим часом дльа льудеј і тут гірше буваје. В Англії напр. најмити на хвабриках і ремесники в мајстерських, де харч хозьяйська, їдять менше, ніж навіть казна (урьад) даје арештантам по тьурмах, а і там далеко не дајетьсьа стілько білковини і жиру, як потрібно робочому чоловікові. Тим часом по-де-куда вже починають розуміти, шчо без добрих харчів не можеть бути і доброї роботи і через те можна сказати, шчо не на харчах, а іншим робом, хозьяјни вибирають найбільші бариші із своїх робітників.

Без одежі, особливо в холодних сторонах, так само не можна обійтись, як і без харча. В деяких жарких землях Кітајські робітники (Кулі) і працьують мајже голі. Але в Европі, чим далі на схід, або на північ, тим більша стаје потреба одежі і до того одежі теплої. В Россії в загалі, а особливо на Україні потреба в одежі лічитьсьа за одну із најперших і задовольняетьсьа, рівняја до загальних обставин житьтља між бідними льудьами, крашче, ніж в західній Европі. У Франції у простих льудеј страшенній брак теплої одежі, однаково по селах і в городських робітників. В Англії навіть шче гірше. Там робітники рідко купляють собі нову одежу, хоч би і дешеvu, як французські блузи, але по більшій часті ходять обідрані в старій панській одежі. Зато харчі звичајно в Англії трохи крашчі ніж у Франції, а во Франції у городських робітників теж трохи крашче ніж у наших.

Але јесть шче і інші потреби, на котрих житьтља робітника можна урізати гірше, ніж на харчах і одежі. Хозьяјни і капіталісти повишюкували усі боки житьтља простих льудеј, на котрих їм можно було б забаришувати. І справді вони уміють покористуватись шче і на таких загальних потребах своїх робітників як потреба мати своју хату, своје власне жилља, потреба спочинку і науки, потреба сімејного житьтља і т. д.

Маїже усьуде теперечка ремесники і хвабричні робітники вже не мають своїх хат, а повинні жити хоч в хозьаїна, коли він їх приймає, хоч наймати собі квартирі за гроші. Але в великій часті західної Європи вже навіть хліборобські робітники-наймити діїшли до подібного станьна. В Англії напр. властивець ґрунта, або його арендатор, будувають цілі купки маленьких хаток (коттеджів) і отдають їх у найми своїм же робітникам, відбираючи назад іншиї раз четверту або і третью часть усього їхнього заробітка. Окрім того це шче один із способів держати доневно робітників під своєюю власттю; бо наймити рідко можуть акуратно платити і, під страхом шчоб їх не прогнали з неоплаченої квартири, вони слухають хозьаїна в усім, шчо він прикаже і навіть наймаються за дешевшу ціну на нові строки. Шче гірше діється з квартирами робітників в великих городах, особливо в таких, котрі швидко ростуть. Так напр. в Берлін, після війни, в 1873—1875 роках, прості льуде платили за најгіршу коморку більш третьої часті свого загального заробітку і трохи не 50.000 чоловік усе ж були принуджені жити зімою за городом в нарочито дльа їх збудованих бараках із дощчок.

Не краще робиться і там, де, як нерідко буває в Россії, робітники живуть в казармах при хвабриці. Звичайно буває тільки по одній казармі роздільно дльа чоловіків і жінок, а затим вже усі сплять в куші хоч на землі, хоч на брудних нарах (полу) середь тісноти, смроду і нерідко усякої зарази.

Таким робом ми вже бачимо, шчо на користь капітала потреби робітників можуть падати і справді падають низько на стілько як воно тільки можна без того, шчоб сила дльа праці до решту загинула. Цьа сила це најголовнішчий добуток дльа хозьаїна і через те він пільнує користуватись цім жерелом як можна більше і довше. Тим часом він вважає не стілько на довжину усього житья робітника, як на довжину робочого

дня, бо ддя його бајдуже, шчо робітник кількома роками раніј помре, аби він јому за то времья багато виробив. Через те не важко урозуміти, через шчо число робочих годин у сутки јесть одно із најперших питањі в розурозніј боротбі між хозьяїнами ј робітниками. Хозьяї, купляјучи працьу у робітника, вже хоче закушати јејі усьу, шщоб і трохи јејі ддя нього не пропало, шщоб у робітника не зосталось ні часу ддя спочинка, ні сили чому небудь поучитись, або зробити шчо потрібне ддя сімјі або ддя самого. Особливо бојаться капіталісти науки ддя робітників, бо вони добре чують, шчо наука колись доведе робітників до бажаньня ј спосібності скинути з себе јармо капітала.

По всіх ціх резонах усьуде, де тільки јесть хозьяїн і робітники, там лудеј наньятих силујуть шчо ддя робити јак можна більше годин. З другого боку робітники усьуде пільнујуть јак би робити менше. Не треба думати шщоб це діјалось через те, шчо луде в загалі ледачі до роботи. Ні, багато јесть на світі лудеј, котрі охоче роблять, јесть навіть і такі, котрі роблять через силу по својї волі. Але певно, шчо чоловік буде робити шчиро тільки тоді, коли бачитиме користь собі от тојі праці. От же ж робітники звичајно того не бачуть. Бо скілько б вони не робили, чи по 10 годин в сутки, чи по 12, чи навіть по 16, усе јіх плати ледве вистачаје на јіх убоге жильльа, одежу та харч і при тому мајже однаково не вистачаје, хоч вони роблять по 10, хоч по 16 годин у сутки, бо при більшім заробітку лудеј зараз харч, одежа ј остатні річі в крајі стајуть дорожчими. Через те робітники добре ј бачуть, шчо тільки ј јіхнього, шчо спочинути, або чому навчитись, а от лишньоїј години праці јім користі мало, навіть і тоді, коли јім за ті додаточні години ј осібно платять. Через шчо ж то так, може нас хто питаје? А через те, шчо јак тільки робітники починајуть довше працьувати шчо ддя, то зараз вартість јіхньоїј роботи

падає, так шчо хозьяїн платить їм по правді овсім не по годинам, а цілком за усьу працьу, скілька б вони жеї не робили, чи 8 годин, чи 16, і плата ця маїже однакова, бо вона розмірьяєтьса не по здобутку от праці, а наппротив того по најменшїї міжливїї вартистї, котрої потрібно шчоб задовольнити најголовнішчі потреби робїтника. От через шчо робїтники тепер дуже розумно роблять, шчо в часи змов (стачок) більш сто-яють за поменьшанья годин праці, ніж за додаток заробочої плати. Бо коли б справді їм і почали платити більш, то, ми вже бачили, нарівні з цїм побільша-ють ціни хліба, мнєса, кватир, одежі і других необ-хідних і загально-людських потреб. Коли ж робїтник добьєтьса поменьшанья робочого часу, хоч і без до-датка плати, то певно от цього його потреби не зміня-ютьса і він усе ж так-сьак матиме чим їх задоволь-няти, а окрім того в його шче лишаєтьса час дльа спочинка або дльа науки. Певно одначе, шчо коли ро-бїтник замість того, шчоб спочивати або учитись, та піде і на ці вільні часи најметьса до кого робити за осібну плату, то він загубить усьу користь, бо і часу вільного не матиметь і за свої потреби, коли усі так робитимуть, йому на решті придеьса платити на стілько дорожче, на скілько він плати добув за про-дажу своїх вільних годин.

В усіх землях хозьяїни до того замучували своїх робїтників страшенно довгою робочою добою, шчо на решті навіть деякі із урьадів повмішувались і повида-вали закони, котрими назначаєтьса міра дльа числа годин праці, котру хозьяїн может правити з робїтника. Але закони ці і досі єсть не в кожній сторонї і там, де вони єсть, не повсігда правдиво винювя-ютьса. В інших містах говоритьса тілько про жінок, та дітеї, а не про усіх робїтників. В Руськім законї і досі нема заборони певної хозьяїнам силувати робїтни-ків працьувати скілько їм завгодно буде. В загалї на

хвабриках в наших сторонах увіjšов в звичај 12-ти годинниј робочіј день, але багато де в јаких містах роблять і досі от 14—16 годин у сутки, а в городських ремесників хлопці та підмајстрі навіть звичајно роблять не менше. Так само јак в Россіі, нема загального закону ј в Англіі, хоча там јесть чимало різних осібних законів дља жінок, дља дітеј, дља різної роботи, дивлячись по хвабрикам. У Франціі закон в загалі забороняје силувати робити на хвабриках і по мајстерських більше 12 годин. В Парижі звичајно не роблять поверх 11 годин. В Швейцаріі 11 годин праці вже најдовшиј строк. Подібниј же закон недавно виданиј і в Даніі. В других сторонах Европи: Німеччині, Австріі, Іспаніі, Італіі, Бельгіі, Голландіі за остатні роки теж видано не мало законів, ніби то на користь робітникам, але вони не варт і Французських, не говорючи вже про Швейцарські. В Бельгіі навіть і досі не забороняна жіноча праця в копальнях під землеју, котра вже забороняна мајже в усіј Европі. Најкрашчі закони одначе усе ж таки в дејаких із Сполучених Штатів північної Америки, де уряд (казна) в усіх своїх заводах установив робочіј день в 8 годин і не признаје контрактів робітників з хозьяїнами, де число годин більше от вісьми.

Окрім того, шчо користь хозьяїнів іде в тім напрямку, шчоб силувати робітників працювати јак можна більше, вона шче маје іншиј вплив на јого житьгя. Так јак хозьяїн својеју платоју задовольняје најголовнішчі потреби не тільки самого робітника, но шче ј јого сімї, то він бажаје шчоб і робила усьа сімја, т. ј. жінка ј діти окрім самого робітника. Хозьяїн добре розуміје, шчо коли чоловік маје сімју, то він не может заробляти менше, ніж потрібно, шчоб јого діти з голоду не вмирали; але хозьяїнові здајеться, шчо ті діти живуть на јого кошт, коли вони јому не роблять. Або думаје він собі, коли робітник не хоче, шчоб јого діти робили,

то не треба йому дітеј мати. На шчо, кажуть капіталісти, випложувати дітеј, коли на їх хліба не вистачаје?

Відцільа ј пішла та думка, звісна під ім'ям *теоріји Мальтуса* (Англійського господарника), шчо лудеј в загалі родитьсѣа більше, ніж можуть умножатись здобутки лудської праці, т. ј. хліб, одежа ј т. і. Так напр. Мальтус казав, шчо у тој час коли в якій стороні родить хліба ј іншої провізії у 2, у 4, у 6, у 8 раз більше, ніж перше родило, число лудеј розмножајетьсѣа у 2, у 4, у 8, у 16 разів, одним словом далеко скорішче. Коли б ця думка була справедлива, тоді чим далі, тим біднішчі ставатимуть луде, тим гірша буде нужда, тим більше число лудеј буде, як казав Мальтус, „*виключено з бенкету життяа.*“

Ті, хто стоять за цю думку, пітвержують жеј тим, шчо ніби то число лудеј удвојујетьсѣа кожних 25 років, а може ј того скорішче, а здобутки, котрими луде задовольняјуть свої потреби, не можуть так швидко удвојуватись.

Тим часом це річ овсім не доказана, або навіть можна сказати допевно доказано, шчо мајже ні в одній стороні лудство так швидко не удвојујетьсѣа. Так напр. в Росії, Англії ј Пруссії, землях, де лудеј найбільш множитьсѣа, усе ж при теперешній швидкості потрібно от 55 до 60 років шчо б лудство удвојилось. В інших сторонах, напр. Франції, Австрії далеко більше от 200 до 300 років. В загалі чим яка сторона ставатиме багатша ј освічанішча, думајуть, шчо ј лудство розмножатиметьсѣа не так швидко; бо јесть в науці тепер вже ј така думка, шчо ј між звір'ями ј між лудьами најкрепші, најздоровші, најдовговічнішчі ј најрозумнішчі множатьсѣа не занадто багато. Певно одначе, шчо ці питаньна занадто темні ј ми тутки в кількох словах јого розібрати подрібно не можемо. Тим часом напроти думки Мальтуса ми шче мајемо інші річі відмовити.

Најголовнішча із наших відмов це та, шчо здобутки

хліборобської і іншій праці можуть звеличатись скоріше, ніж росте людство. Певно, не усьуде воно так буває і багато єсть таких міст, напр. *Ірландія*, де здається не наче б то закон Мальтуса і справедливий. Але усьуде, де господарство добре упорядковано, де люди щиро роблять і де окрім того для хліборобства і іншого здобуття за остатні роки вже користуються паровими і іншими машинами, там усьуде здобуток росте швидче от людства.

Візьмемо для прикладу кілька господарств і недобре і гарно упорядкованих. Довжицька волость знов нам тутки послужить. ¹⁾ Тому 110 років (1765—70 часи Румбандовської переписі) людство Довжицької волості рівнялось 4160 душам. В 1874 році усіх людей було 7568. Таким робом прибуло 81⁰/₀, т. ї. навіть за 110 років людство ще не удвоїлось. Ми не знаємо скільки в прошлому столітїю волость ця добувала хліба, тільки знаємо число худоби. Воно було: Робочій худоби: коней і волів—1600, коров з телятами—1000, овець—2000, кіз—250, свиней—900. У теперешні часи худоби єсть ось скільки: Робочих коней—2900, волів—25, коров доїних 1400, овець—5000, свиней—2500. Таким робом ми бачимо, шчо, не дивлячись на кріпацтво і звязане з тим недобре господарство, число худоби Довжицької волості умножилось маїже в тії самї відносині, шчо і число людей. Окрім того не треба забувати, шчо число десьятин ґрунта, котриї обробляють під хліб, побільшало на цілих 2300 десьятин, а певно, шчо при господарстві прошлого столітїя, по відносині до здобутка хліба, число худоби було більше. Таким робом ми можемо сказати, шчо в Довжицькій волості здобуток зерна виріс трохи швидче, ніж помножилось людство. В загалі одначе ми бачимо, шчо Довжицька волость не дає нам певної відповіді на наше питаннє і на неї од-

¹⁾ Русов, І. с.

наково можуть звертатись, як прихильники теорії Мальтуса, такі жеї противники. Але не треба нам забувати при цьому одної дуже важної обставини. Тому 110 років Довжицька волость із більш менш вільного станьня не давно переїшла під сторічну неволю кріпацтва і певно шчо булоб чудно, коли б льуде от того забатіли.

Подивимось же тепер, шчо робитьсѧ з відносиною між льудством і здобутком в таких сторонах, котрі вже давно мають волю, на стілько на скілько в загалі льуде досі жеї добилисьѧ. Длѧ прикладу візьмемо Іспансьську область *Біскаїу*. Кожен знає, шчо це сторона з давних давен не тілько вільнішча от других, а навіть така, котра аж до посліднього часу була удержала своје власне і доволі широке народоправство. Ось яку відповідь ця земля, гірня і далеко неплодѧча, даје прихильникам Мальтуса. Тому сто років льудство Біскаїі рівнялось 100.000 чоловікам, а шчо-годнії здобуток зерна був 200.000 фанег ишениці (фанега, іспанська міра біля $\frac{1}{3}$ нашої четверті) і 400.000 фанег кукурузи. Теперечка льудство Біскаїі удвоїлось, але на 200.000 чоловік приходиться тепер шчорочнього середнього урожаїу: ишениці 600.000 фанег, т. і. тричі більше, а кукурузи поверх 1.000.000 фанег, в $2\frac{1}{2}$ разів більше, так шчо із Біскаїі вивозять кукурузу в Англіїу і Німеччину. Окрім того здобувається шче 80.000 фанег гороху і квасолі і содержитьсѧ 300.000 худоби і навіть почато розводити виноград по таких містах, де перше нічого не росло. ¹⁾

Може хто нам скаже, шчо такий швидкій рост здобутка трапляється тілько де в яких землях і то малих, а не в загалі при кожному добрім господарстві? На це ми відкажемо прикладом усїєї Франції. З кіньця XVIII столітїѧ льудство Франції виросло з 22

¹⁾ Louis-Lande, Basques et Navarrais. Paris 1878, стр. 205.

мільйонів до 36 мільйонів з лишком, т. ј. біля 70%, а здобуток хліба більш ніж на 100%. ¹⁾

Ми нарочито говорили досі тільки про міжливість швидкого росту здобутка хліба при добрім господарстві, бо кожен розуміє, шчо звеличити урожај хліба це најтїашче, усе ж остатне, працеју добути повсїгда можна в великім розмірі, тільки треба, шчоб праця була добре упорядкована. Таким робом при добрих порьадках здобуваньня ніколи не можеть бути недостачі ні в залізі, ні в каміні, ні навіть в землянім вугольлі, бо запаси усіх тих річеј шче такі великі, шчо як би льудеј і в десять крат більш народилось, то на усіх би вистачало.

Ми справді ј бачимо через те, шчо в ремесничній праці здобутки ростуть в гору шче далеко швидче, ніж в хліборобстві. Так напр. загальній здобуток *усіх річеј* в десяти најголовнішчих землях: Англії, Франції, північній Америці, Німеччині, Бельгії, Росії, Австрії, Голландії, Італії, Ост-Індії мајже удвоївсья починајучи з 1870-го по 1873-тій рік. Певно, шчо льудство в усіх тих сторонах, за тих три роки пробуло не більш, як на 3% або 4%. ²⁾

Ось наприклад в яких відносинах росла торгівля в різних землях. Числа наші показујуть мільйони англійських фунтів стерлінгів. Кожен фунт стерлінгів рівняється 8 карбованцьам (12 гульд.)

¹⁾ В 1815 року загальній урожај зерна в Франції був — 132,000,000 гектолітрів і із јих пшениці 39,461,000.

В 1872 зерна в загалі 276,129,350 гект. Пшениці 120,803,500.

На льудину приходилось пшениці:

1821	—	1,53	гект.
1835	—	1,59	»
1852	—	1,85	»
1872	—	2,11	»

(E. Reclus. Geographie, II, стр. 847).

²⁾ *Зібєр*. Думки про відносини господарства до права. Петерб. «Слово» 1878.

Ввезено на:

	В 1860 р.	1870	1873	1876
Великобританія	210	303	371	375
Франція	106	140	183	158
Россія	21	50	65	76
Сполучені Штати	73	90	133	—
Бельгія.	36	70	96	57
Австрія	32	62	81	53

Вивезено на:

	В 1860 р.	1870	1873	1876
Великобританія	164	244	311	256
Франція	125	138	192	142
Россія	26	54	54	64
Сполучені Штати	69	81	108	—
Бельгія	35	60	86	44
Австрія.	37	58	65	59

По случаю великого кризиса між 1873 і 1876 роками в більшій часті сторін за послідню добу торговля навіть поменшала, але це не говорить проти загального і швидкого її роста. Усюде вона трохи не удвоїлась за остатніх 17 років (1860—1876). Коли візьмемо трохи довшій строк, то побачимо ще більшу різницю. Так напр. Англія вивозила різних товарів:

	В 1841 році.	В 1871 році.
Бовольняної пряжі на	7,2 мільюн. ф. ст.	15,0 м. ф. ст.
Бавольняних товарів	16,2 —	57,7 —
Льняної пряжі.	0,9 —	2,3 —
Льняних товарів	3,3 —	7,5 —
Вовняних товарів	5,7 —	27,0 —
Заліза і сталі.	2,4 —	29,0 —

Відділя ми бачимо, що і річи потрібні для одежі, для будованья машин і виробки струмента, теж здобуваютьсь в більшім числі і швидче, ніж росте людство.

Навіть така річ, котру најважче добувати, напр.

мнѣсо, усеж чим далі потрібляється в більшій мірі. Англичане теперь їдять вже мнѣса по 96 фунтів в год кругом на чоловіка, між тим як у нас на Україні навряд чи приїдеться по 20, а в Франції ледве вистачає по 40 фунтів. В Англії одначе льудство тричі густіше проти нашого і мало не двічі проти французского. Як росте потріба мнѣса в Англії видко з того, шчо привезено було:

Рогатої худоби. Овець. Свиноеї. Мнѣса і сала.

В 1845 р.	16,833	штук.	15,957	1,590	0,132	міль. центнерів 1)
„ 1875 „	263,098	„	977,863	80,878	3,875	— —

Таким робом ввїз мнѣса страшенно виріс за трицять років, але вирісло дуже і здобуваньнѣ його в самїї Велико-Британїї, бо і тепер усе ввезене мнѣсо рївнѣється тїлько одній пѣатїї частї усього мнѣса потрібляемого в королевствї.

Нам здається, шчо цїх кїлькох чисел допевна доволї, шчоб показати, шчо в теперешні часи, коли єсть нужда на свїті, а іноді навіть бїдність росте, замїсть того, шчоб зрївнѣуватись з багатством, то виноїу не те, шчо льудеї нарождається дуже багато, а здобутка з землі не вистачає. Напроти того, здобуток з землі можеть рости швидче от льудства, бїдність усе ж ставати гїрша. Дїятиметься це от неправдивого упорядкованнѣ праці і усього господарства, от тѣжкого їарма положеного на працьу капїталом, їарма, котре тим часом можна і скинути, а овсїм не через якїї небудь необхіднїї закон природи.

Ми вже казали яким робом в старї часи, при неволї, при крїнацьтвї, при цеховїм ремеслї капїтал користувавсья працеїу. В оцїї остатнїї голові ми бачили, шчо загальнї закони, по котрим веласья тоді цьа неправда і по котрим вона ведеться тепер при так званїї вїльнїї

1) Центнер = маїже 3 пуда.

праці, в коріні своїм раз у раз однакові. Нам хочеться показати теперечка, які саме єсть способи в капітала висисати додаточну вартість із праці і особливо зупинитись на тих формах, котрі це користуваньня приймає на нашій землі, на Україні. Найголовнішчі форми тут певно ті самі, шчо і в інших сторонах, т. і. ремесло, мануфактура і великий хвабричний здобуток. Форми ці звичайно виростають одна із однієї, але нерідко живуть і поручь в одну добу і, хоч подають друг другу поміч, хоч борються між собою. Остатній случаї звичайнішчий і в загалі можна сказати, шчо великий здобуток машинний знічтожає по троху мануфактуру (рукодільний здобуток) і ремесло. Усі ці форми праці мають безпосередні відносини з торгівлею, так як хозьяїни добувають свої бариші тільки після продажі своїх товарів. Хоча таким робом торгівля і в загалі весь купецький стан єсть не шчо інше як пособник капіталістів і хозьяїнів в користуваньні чужою працею, ми тим часом про торгівлю на Україні мусимо отложити нашу розмову до іншої книжки, бо торгівля ця у нас має в загалі такий особистий характер, котрий потребує подрібнішого розбору, ніж ми теперечка можемо дати. Через те ми в остатніх трох головах нашої розмови і зупинимось тільки на трох упорядкуваньнях праці, на ремеслі, мануфактурі і хвабриці.

IV.

Ремесла на Україні.

Ми вже казали яке тяжке було життя дрібних ремесників під польським панством над Україною. Тим часом під руським воно не поліпшало. Окрім того, шчо маже до остатніх часів цехові порядки мали своју силу, крѣпацтво, в інших містах підновлене, вдругих і конче на ново заведене руським урядом, мало сві гнетучі вплив не тільки на хліборобство, але теж і на ремесло. Справді в XVIII-му і XIX-му столітї в городах Россіі скрізь, і на Україні, завелось шчось подібне до того, шчо в західній Европі було тільки в першій половині середніх віків, т. ї. завівсья осібній стан кріпосних (панських) ремесників. Багато де які між панами узьали собі звичай відавати кріпосних хлопців в городи до маєтрів в науку. Ці хлопці, вивчившись ремеслу, хоч вертались на село ї робили там на користь пана, хоч zostавались працювати по городах і платили панові оброк, по більшій часті доволі дорогиї.

Через це число ремесників на Україні було в загалі більше до волі, ніж тепер. Особливо ж число ремесників українців. Урозуміти, чому так було, дуже легко. Кріпосних по неволі силували вчитись ремеслам, але окрім того іноді пан і платив за їх науку. Теперечка ж музицькі діти дуже рідко вчатсья по городах у

ремесників, раз через те, шчо в загалі українські селяне мало мають прихильності до ремесл і особливо до городського життєв'я, вдруге ж через те, шчо хлопці потрібні в господарстві і батьки не мають, з чого їх возити в городи і хоч кілька часу там содержати.

Через те далеко більша частина ремесників в теперешні часи на Україні не Українці, але, дивлячись по місту життєв'я і по ремеслу: Москвини, Льахи, Німці або Жида. Не у всіх цих льудей ремесло однаково і упорядковано. Хоч теперечка в загалі усьуде господарскиї порьядок стає однаковиї і на те сходить, шчо в кого гроші, то тої і хазяїн і всі бариші добуває, а хто бідниї, то мусить најматись цілісінькиї вік і все ж окрім за робітньої плати, за котру ледве прожити можна, не то забагатіти, нічого більше не добуде. Тим часом хоч між робітниками в деґаких случаях, особливо між Москвинами, зоставсь шче громадскиї порьядок. Але дуже зрідка, бо навіть в плотницьких артілєвх вже звичаїно єсть хазяїном тої маїстер, котриї підражує остатніх, та і робітники вже тепер звичаїно на жалуваньні, а не ділєть між собою загальниї здобуток праці. В інших случаях, як наприклад у артілєшчиків на залізницєвх, де шче держитьсьє громадскиї порьядок, бо хазяїна окрім залізнодорожної компанії, між артілєшчиками не має, там знов далеко не кожному вільно в артілє вступити, бо правлєть за те чималі гроші, навіть до 100 карбованців. Таким робом ці артілі дуже подібні на товариства деґаких французьких і німецьких робітників, котрі громадою заводлєть собі маїстерску і працьують на свії кошт, але не приймають до себе нікого іншого, як тільки тих, шчо мають гроші і внесуть їх у касу товариства. Відних же льудей і вони, мов правдиві хазяїни, не приймають в товариші, а тільки беруть в најмити за звичаїну плату. Таким робом від того, шчо кілька льудей заведуть між собою товариство, шче не має добра великого, бо не треба шчо б товариство було

одрізнане, але шчоб мало правдивий громадский порьа-док, т. ј. шчоб кожному було вільно в його вступити.

У жидів хоча не має правдивого господарського гро-мадського порьадка, але јесть за те дуже тісний звязок народний і релігійний. Так напр. воно не рідко трапля-јеться, шчо жид хазяјін зобіждаје жида робітника і силује його до праці через міру, але з другого боку знов жиди звичајно пособљајуть робітникам виходить в мајстрі і дружно піддержујуть жида в боротьбі з ремесником із усакојі іншојі породи.

У німців-ремесників теж јесть подібна цьому громад-скість породна, хоча в меншиј мірі, ніж у жидів.

Шче менше јејі у Льахів-ремесників, котрі живуть на Україні, окрім хіба робітницьких товариств у Львові і інших Галицьких городах, де однако ремесники скла-дајуться найбільше: — з Льахів, Жидів і Українців.

У ремесників-Украјінців не замітно шче мајже ніја-којі прихільності до громадського упорьадкованьня јіх-нього стану. Тим часом хоч не проміж ремесниками, то між дрібними купцями јесть товариства і на Укра-јіні, так напр. між так званими *шчетинниками* із *Ра-шовки* Полтавскојі губерніјі. Тамошні козаки збирајуть-ся невеличкими громадами в 6—10 чоловік, складајуть свої гроші до купи і гуртом забирајуть товар у куп-ця, потім розходьаться по селах і виміньюјуть тој товар (голки і т. і.) на шчетину, пірја і інше, а на-решті збирајуться в назначеній час і роблять між со-боју рахунок.

Так само дуже не рідко і чумаки, перевозьачи велику вагу хліба або іншого товару, складајуть до купи гроші потрібні на розход у часи дороги. 1)

В загалі про життья ремесників на Україні треба сказати, шчо воно буваје дуже різне, але найбільш не добре. Так напр. плотники, котрі приходьать з Калуж-

1) Дивись у *Калачова: Артели в Россіи* стр. 40 і слід.

скої і інших губерній, добувають пересічно от 8—12 карбованців в місяць і певно шчо на ці гроші, особливо коли вони добуваютьсьа більш на виплату податків, та на різні справи вдома, не можна гарно жити. Через те Москвини-плотники і живуть страшенно тісно, по 20 і по 30 чоловік в невеликій горниці і харчуютьсьа дуже погано, звичајно гірше от наших сельан.

Одначе шче меньші заробіток мајуть інші раз робітники в малих жидівських містечках. Так напр. немаје довшої роботи і гіршого життьа, ніж підмајстрам у дрібних кравців, та шевців, котрі обшивајуть безчисленних факторів, шинкарів, прикашчиків і інших неробочих жидів. В загалі між жидами число правдивих ремесників не велике, може трохи більше одної пьатої части а усе остатне жидівство рівняјетьсьа јак би одному великому хазяјіну, котриј користујетьсьа ремесницьким станом, ніби своїм најмитом.

Станьна ремесників Німців в загалі најкращче ј дља хазяјнів і навіть дља робітників, коли вони теж німці. Це залежить від того, шчо звичајно німці працьують над мајстерствами, котрі шче нові на Україні, так напр. вони машиністи, чавунники, часовшчики і т. д. В самім Кијіві більш 2000 німців на половину ремесників, котрим життьа тамичка тим кращче, шчо жидів в Кијіві шче мало, ј дејакі ремесла мајже допевно в німецьких руках.

Станьна (не дуже великого числа) ремесничних робітників Ляхів і Українців дуже недобре. Вијти в хазяјни при усюдній боротьбі з Жидами і Німцями, котрі одні одного піддержујуть, дуже важко: Більша часть городеских ремесників заробљаје от 10 до 25 карбованців за місяць, але без жадного власного господарства, ні хати, ні ґрунта, на ці гроші мајже жити не можна. Окрім того, чим далі, ремесло все падаје, все зменшајетьсьа ј замість јого наступаје мануфактура і хвабрика. От через шчо певно тепер рімесницькі підмај-

стрі та ученики на Україні одні з тих льудеј, котрі живуть најгіршим на світі робом. Ми далі дамо до цього кілька прикладів, а теперечка хоча не можемо нерелічити усіх ремесел на Україні, шчоб показати, які з їх најголовнішчі і в яких відносинах вони стоять по числу робітників між собою, випишемо дејакі цифри із Југозападнаго Календаря на 1873 рік.¹⁾ В тім Каліндарі ієсть тільки список ремесників по городах трох наших губерніј, але по јому дльа прикладу, хоч і не дуже певно, можна вирахувати число городских ремесників в усійі Україні:

Губерніја Кијівська²⁾. Подольска. Волинська.

Шікарів і кондіторів	850	588	536
Мјасників (різників)	472	440	317
Ковбасників	105	18	—
Кравців	1697	1341	1249
Швачок і модісток	212	31	50
Шевців	2573	2552	1327
Шаповалів і шльапників	372	140	251
Рукавичників	53	11	36
Кушнірів	393	233	43
Ткачів (в городах) ³⁾	96	136	52
Красильччиків (мальарів)	131	52	?
Пильшчиків	264	?	?
Цегельників	384	?	?
Камјаншчиків	155	453	?
Плотників	701	455	?
Укривальшчиків (кровельшч.)	142	?	?
Столярів	829	510	525

¹⁾ Чубинский, Календарь Югозападнаго края.

²⁾ Після Кијівської переписі 1874 року дејакі з ціх чисел повинні бути побільшені. Так напр. в самім Кијіві:

Швачок	1642
Кравців	1995
Шевців	2937

І так далі. Загальне число ремесників і льудеј працююшчих над різними промислами в Кијіві, після переписі 19,388.

³⁾ В інших селах Кијівської губерніі тчуть в усіх сімјах, як і в Черниговщині, особливо в Радомисьльськім повіті, теж і в колоніі Меонітів в Бердичевськім.

Губерніја Київська Подольська. Волинська.

Пічників і штукатурів . . .	576	351	449
Стекольщиків	150	?	?
Ковалів	638	432	314
Сльусарів	216	37	?
Лудильщиків і мідників . .	386	201	169
Токарів	63	25	108
Оббивальщиків	109	?	?
Шорників і каретників. . .	691	93	151
Ганчарів	142	?	?
Бондарів	333	399	146
Переплётчиків	229	50	90
Часівщиків	169	70	86
Ювелірів (золотарів). . . .	135	57	84
Фортеціанщиків	44	3	?
Різників печаток	11	?	?
Ікопників	164	?	?

Усього 13,887 8,707 6,094,вкупі 28,188

Із цього списку видно, що деякі ремесники, особливо в Подольській і Волинській губернії, не занесені в перелічуваньня, так що в загалі в трьох губерніях треба признати певних, а може і поперх 30,000 ремесників тим більше, що тутки не перелічені ремесники деяких містечок більших от інших повітових городів. По цьому рахунку, коли пересічно на губернію візьмемо десять тисяч, то на всю Україну буде їх 100,000 самих ремесників чоловіків, а рахуючи по 5 душ на сім'ю, все льудство, котре живе з ремесла, увесь ремесницький стан матиме 500,000. ¹⁾ На загальне льудство рос. України в 16,000,000 це виїде трохи більше от 3%. Не треба одначе забувати, що це тільки самі городські ремесники,

¹⁾ В Полтавській губернії усіх ремесників, вкупі сельських і місцевих, рівняється 26,352 чоловікам.

Дивись *Труди комісії по изльдованію кустарной промышленности въ Россіи*. Выпускъ I, 1879 г. стр. 35.

В Полтавщині між ремесниками найбільш шевців і колесників. Майже всьуда ремесло і хліборобство по селах ідуть поручь.

окрім котрих ще єсть чимало в селах. Тим часом одначе знајучи, шчо жиди мајже всі живуть по городах і містечках і шчо всіх жидів на Україні бїльа 1.500,000, ми бачимо, шчо тїлько невеличка частина їх працює по ремеслам. Не можна сказати скїлько саме із усіх 500,000 лїудства ремїсничного стану належать до жидів, але ми не новинни дуже помилитись положивши 300,000 або $\frac{1}{5}$ часть всіх жидів, як вже вище казано.

Треба додати ще до цього загального перегляду ремесла на Україні, шчо так як станьнїа підмаїстрів і учеників дуже тїажке, а ремесла по всьому свїту зменшајуться, не тїлько в нас, то і не дивно, шчо в Українських городах теперечка число маїстрів рївне числу підмаїстрів і учеників взятих вкупї: Із 28,000 нашого списку 14,000 маїстри, 9,000 підмаїстри, 5,000 ученики. З одного боку нїхто вже охоче не їде в ремесники, шукајучи другого заробїтку, з другого ж, при браку ремесничних школ і негарнїм станї праці наших ремесників вони де далї рїшајуться праці, не витримїючи боротьби з заграничним або машинним товаром. Ось чому не дивно, шчо в набїльш освїчених і промишленних городах України число ремесників в загалї бїльше і окрім того знаходиться бїльш хлонїв в науцї і підмаїстрів на роботї у маїстрів. Так напр. в Одесї в 1875 році усіх ремесників було 7,980 і мїж ними маїстрів — 2,386, підмаїстрів — 4,031, учеників — 1,563 ¹⁾.

Придивляјучись до списків ремесників, як до Одеского, так і до списку Пївденно-Захиднього краю, ми бачимо, шчо по наших городах, як на рештї і звичаїно, мїж ремесниками набїльш кравцїв і шевцїв. Так напр. мїж 28,000 ремесниками трьох губернїї Київскоїї, Подольскоїї Волинскоїї кравцїв бїльа 4,300 т. ї. бїльш 15%, а шевцїв навїть бїльа 6,500, т. ї. трохи не 25%. В

¹⁾ Хвабрїчна статистїка гор. Одеси 1875, стр. 52.

городі Одесі на 7,980 усіх ремесників кравців 785 т. і. 10%, а шевців 993, шчо рівняється 12,5%. Через те говорючи про життєтя ремесників на Україні ми најперш і обернемось до льудей працююущих над цими двома ремеслами. Ось шчо пишуть про їх із Нолтави до „Громади“:

„Робітники першого розбору оціх двох ремесел роблять по маістерским хазьайнів, але на своїх харчах. Працюючи щоденно, зімоју 1 у літку, з годинноју отдишкоју, по 17 годин, швець, середнее, может заробити в місяць 12 карб. з половиною, то б то рокова јого заробітна плата рівняється 150 карб. Справді ж це остатнє число далеко зменьшується, бо не цілий рік іде однаковиј заробіток: сливе три місяцьа шчо року в шевців буває *безробітницца*, коли місячний заробіток зменшається на иоловину—так шчо справдешній середній роковиј заробіток шевцьа буде 125 карб.

„Роковиј заробіток кравців з першого погляду здається далеко більшим, ніж у шевців; середній помісячний заробіток рівняється 20 карб. 50 копійок, а роковиј би то 245 карб. Але в цьому ремеслі і безробітницца буває довше 4—5 місяців і заробіток зменшається тоді в їх далеко на більшу частину, ніж у шевців: найбільшиј тоді заробіток 5—8 карбованців у місяць, так шчо зробивши розлік, виключивши шче карбованців 10 на деякіј росход дльа роботи,—нитки, шовк, світло, триски дльа залізок і інші—получимо, шчо середній роковиј заробіток кравцьа робітника рівняється 165—185 карб.

„Нічого, здається, казати про те, шчо такого заробітку, а особливо в шевців не стаје на те, шчоб оплатити різні скарбові і обшческі податки, прохарчувати себе і своју сімју, в котріј самиј дрібязок, шчо не може шче заробити собі і на хліб. Тут рідко коли доведеться побачити старих робітників;—не доживають до старісті, —через те звичајно і діти в сімјах усі малі. Звернути

треба увагу і на те шче, які стоять на базарі ціни на најпотрібнішчиї дльа робітників товар:—хліб, крупу, сіль, варево і інші, окрім того треба і квартиру наняти і стратити на це 30—35 карбов., треба одєжину справити собі і цілії сімїї і те усе на один заробіток робітника-чоловіка; жінка ж не має часу: добре, як вона сама впораєтьсья з дітьми,—обшиєтьсья, обпере, нагодує, приглядить, коли дитина заслабне; та чи мало матері роботи в нашій сімїї?...

„От як розказував полтавський робітник про те як і шчо вони їдять шчоденно: „Купиш собі на базарі один хліб фунтів зо три за 10 копійок, принесеш з дому друбчок солі, та одну цибульку,—от і всьа моја їжа на півтора дні; разів три на тиждень себе поласуєш,— підеш у трахтир та вицєш чаю; це коли компанїєју то виїде копійок на 5. А то купиш, теж разів зо три на тиждень, по маленькому оселєдчику,—от наша усьа і їжа і наші ласощі. Горілки вицєш тільки в неділю, або в великий празник, та і то не багато; пјанства в нас не має, та і ні з чого: сливе в кожного у нас је сімја, або на тебе податків багато накладено, або хазяїнові ти винен, коли в нього узьав кілька грошеї наперед на яку нужду, шчо најчастіше і буває між нашим братом,— те все треба оплатити... Де тут і за вішчо пити,—нехай пјуть ті, шчо нашу кров пјуть!“ І справді між тамовніми робітниками пјанства не має; на вулицьах Полтави скоріше можна зустрінути пјаного клубного або банкового діяча, ніж якого спрацьованого, замученого робітника, котрому і је причина залити своје невиводне горе.“

„Умовини на яких нинька становльятьсья робітники до хазяїнів теж дуже цікаві, каже тої же лист. Коли робітник стає на роботу до хазяїна шче першиї раз і не бравши у нього грошеї на перед, то більш того шчо ніяких умов, особливо ж заведених на бумагу (папір), не буває, окрім звичайних відомих кожному робітнику.

Все діло кіньчається на тім, шчо робітнику видається хазяїном рошчотна книжочка, де записується, шчо зробив робітник і скілько видано йому грошей за ту роботу; в тії же книжиці надруковані і ті правила, котрі мусить знати і сповняти робітник в своїх стосунках з хазяїном і навіть його сім'ю.

„В тої же час, коли робітник обжився в хазяїна, попався йому в лапи,—зробився його виноватим, от тоді тільки настає настоїлща година умовин, котрі тоді вже і пишуться на папері, стверджуються підписами робітника, хазяїна, а иноді і членами ремесничого уряду: старшини і інших. В тих „умовіях“ подрібно виписано і число довгу хазяїнові і умови, як тої довг уплачувати, і штрафи за всяку провинність робітника: за прогул, недбалість у роботі (цінуємо самим хазяїном), невідбуваньня строку, нешаноба до хазяїна і його сім'ї, п'янство і інші. За ці всі провинності з робітника по тому умовію покладається одраховувати 10—25 карбов. Інколи в тім договорі пишеться так: то мусить він (робітник), *не доводя діла до суда, безперечно заплатити* в мою (хазяїна) пользу.

„Окрім от таких „умові“ у хазяїнів је шче один роб удержати робітників у своїх неситих руках,—це *стачка*, змова між ними, по котрій ні один хазяїн не приїме до себе робітника, доки цей не представить йому квіткка від першого хазяїна, шчо він чоловік шановний, не задира, не п'яниця.

„Закон з свого боку не потурає, не дає потачки робітнику і теж віддає його до рук його грабителів і користників: по *Ремесничому Уставу*, частини котрого надруковані в рошчотних книжках, робітнику забороняється дома в себе вистачати тої самиї товар, якії він виробляє у свого хазяїна і продавати його на базарі, або робити на замову. За переступ же цього закона робітник мусить платити штраф у 5—15 карбованців.

„А ось яка харч робітників кравців: У хазяїна *Цех-містренка* напр. на 25 чоловік робітників на сніданьна дається хліб і один *фунт сала*, або *п'ять невеличких ржавих оселедців*; на обід покладається *сім фунтів м'яса*, так званого 4-го розбора—волових щелепів, обрізків з морди, хр'ящів і плівок—це на борщ, або на їшкку; на кашу ж кілька фунтів різних крупів, змішаних з мишачим та крис'ячим кіз'яком; на вечерю те, шчо зостанеться від обіду. Хліб дається так званим *двохтижньовим*, то б то таким, котрим спеченим вже два тижня тому назад, сухий як камінь, раз у раз заплісніли, часом і зовсім гнијучим.

„Хатки, в котрих роблять робітники, шведи і кравці дуже невеличкі, іноді в підвалі, низенькі, тісні такі, шчо і повернутись нігде, з невеличкими темними вікнами, зімоју без двојних р'ям, з глиняним або цегловим помостом; сидить у такій мајстерській іноді 25 чоловік. По деяких хазяїнах напр. у *Васильева*, першого шведького мајстра у городі, мајстерска зімоју і не топиться, не диво ж, коли в оці мајстерській на стінах цвілі на палець, стіни аж чорні від неї, по углах і з вікон течуть гнилі пат'юки слизі, котрі гнијучи додають шче більше смороду воздуху, котрим дихајуть там нещасні робітники. *Кравці* теж страждајуть, але от іншожі причини. Для їхнього ремесла треба, шчооб завжди топилась піч, де вони гріјуть залізки для глаженьна роботи. Для цього в їх по мајстерским окрім варистої печі або груби поставляно шче 2 або 3 залізних пічок, котрі від невиводнього жару роспікајуться до шченту; в хаті робиться такі чад, духота і млюсть, шчо робітники мусьять завжди мати двері одчинені на двір, звідкіля з густоју пароју jde такі холод, шчо треба сидіти підобгавши ноги і закутувати їх в шчо небудь тепле: зверху пече, а знизу холод проїмаје.

„Таке то життья робітників у своїх хазяїнів! Не ліпше ж воно і для тих самостіјних робітників, шчо

живуть дома і працюють мов би то на самих себе, не ліпше від того, шчо такому окрім нестачі капітала дльа роботи:—різного струмента, як то колодок, терпуків, ножів і іншого в шевців (про швецьку машину йому і гадати нічого), шчо коштує вже не дешево і у тім разі, коли в нього оце все је — дуже сутьажно боротисьа з більшим капиталом хазьаїна, у котрого і машини і усе је і котрого скрізь піддержує теперешній господарскій порьадок.

„Переходьчачи от батьків до дітеї, от робітників до вчеників, наше оповіданьня стає шче сумнішче. Ремесницькі вченики: — діти від 9 — 15 років, котрі віддані своїми батьками, онікунами, а іноді і сельским сходом до різних хазьаїнів в науку. Не треба покладати, шчо то і справді яка небудь наука, шчо хазьаїн і справді учить дітеї своєму маїстерству, ні! наука іде якось то сама собі: хлопець придивляється як роблять старші. Зпершу ж діти ці служать за попихача, як то кажуть: бігають на базар, у лавки, приглядають хазьаєских дітеї, виготовляють де шчо дльа старих робітників, наприклад у шевців сучать драгву, чистьять струмент і т. і. Дльа цього остатнього діла хазьаїн будить їх далеко раніш, годин за півтори, коли приходьять робітники з дому,—це як літом, то годин у 3, а зімоју у 5 райку; потім того вони роблять стілько ж годин, скілько і старші робітники; — зовсім неучи чистьять чоботи і латають дірки, а трохи більші,—літ 12-ти—15-ти вистачають і справжнью роботу. Таким побитом,—страшно і вимовити,—*мали діти працюють шчоденно безугавно по 18 годин, з годинною отдишкоју на сїданьня і на обїд*. Годують дітеї навіть шче гірше і шче скупішче от великих робітників.

„Одежі дається на один рік кожному хлопцю 2 сорочки і 2 штани і на 4 роки одна сїрвачина. Сорочки ніколи не латаються і не перуться: надівши сорочку і штани хлоця носить їх доти, поки вони не

роспадуться на його тілі, шчо буває як раз через півроку; тоді даються йому другі.

„Уся дівора спить в одній хаті, долі, на гнилій та вонючій соломі. У хазяїна *Василюєва*, де, ја казав, мајстерска ніколи, навіть і зімоју не топиться, діти згожуються крашче почувати в отій нетопленій, холодній мајстерській, ніж у тій, сказать би хаті, так ні, у тому јакомусь закутку дльа шченъат, котриј їм дльа спаньня призначениј, де окрім такого ж самого холоду і мокроти їх живцем їдять блошциці, блохи і воші, шчо аж кишать там. В тој закуток і на часинку не можна навернутись, так тебе зараз і вкрије ота погань. Постіль же собі діти стелють долі у мајстерській, підстилаючи під себе трохи соломи і кладучи у голови ослони. Шчоб нагрітись, вони вкриваються рьадном з головоју, одним на 4 хлопця і лягають тісно, *обїмамають оди другого руками і ногами*, мов і справді ті шченъата, від котрих вони не далеко відїшли по всїй обстанові свого житья.

Бїжку терплять ці діти від хазяїнів страшеннїју: штовхнути сидячого за роботоју хлопця з усїєї сили в спину, оперезати його потьгом ремїня в півмезїньца завтовшки, вважається ні за вїпчо. Катуваньня дітеј доводить їх до калїцтва, а іноді і до того, шчо вони самі собі смерть заподївають, вїшаються або шчо.“

Нам дуже жалко, шчо ми не можемо привести усїєї цејї дуже докладної дописі, але ось шче рахунок бариша хазяїнів, із за котрого терплять таку нелюдску муку, не тільки робїтники, але шче і малі діти, шчо отдані в невольу певно најчастїше проти їх власного схочу.

„Рахунок баришу, јакиј мають в Полтаві хазяїни, шевці і кравці з своїх робїтників і відносина тих баришів до заробочојї плати ось јаки:

ШЕВЦІ.	Звичайна ціна, що плат. заказч.	Вартість матеріалу.	Плата робітнику.	Барш і % жеї проти плати робітника.
1. Виросткові чоботи цільні	6 карб.	3 карб. — к.	1 к. 25 к.	1 к. 75 к. — 140 ⁰ / ₀
2. Виросткові пришви	4 „	1 „ 50 „	1 „ — „	1 „ 50 „ — 150
3. Петербургск. товару чоботи цільні.	9 „	5 „ — „	1 „ 25 „	2 „ 75 „ — 220
4. Пришви такого ж товару	6 „	2 „ 50 „	1 „ 25 „	2 „ 25 „ — 180
5. Калоші різного товару	4 — 5 „	1 „ 50 „	1 „ 25 „	1—25 до 2—25 к. 140
6. Великі чоботи (ботфорти)	10 — 12 „	5 ¹ / ₂ — 6 кар.	1 „ 25 „	3—25 до 4—75 „ 315
7. Черевики (ботинки) жіночі, паньські.	3 ¹ / ₂ 5 „	1 „ 50 к.	„ 75 „	1—25 до 2—75 „ 265
8. Черевики (ботинки) чоловічі, паньські.	7 — 8 „	3 „ — 3 ¹ / ₂ кар.	1 „ 25 „	2—75 до 3—25 „ 240
				Середньє 200 ⁰ / ₀ ,
				Найменьшій барш.
КРАВЦІ.				
1. Сьуртучна або фракна пара суконна.	40 — 60 „	20—25 карб.	5 „ 5 ¹ / ₂	15 к. 29 ¹ / ₂ к. — 200 ⁰ / ₀
2. Окроме сьуртук або фрак	? „	? „	3 „ 3 ¹ / ₂	? ?
3. Трікова кругла пара	25 — 35 „	15 карб.	4 „ 4 ¹ / ₂	6 „ 15 ¹ / ₂ „ — 150
4. Пальто на ваті драпове	35 — 50 „	18—25 „	3 ¹ / ₂ 4 к.	13 ¹ / ₂ „ 21 „ — 350
5. Пальто літньє	12 — 20 „	5—10 „	2 „ — „	5 „ 8 „ — 350
6. Піджак	12 — 18 „	5—8 „	2 „ — „	5 „ 8 „ — 250
7. Штани різного матеріалу	9 — 17 „	5—10 „	1 „ — „	3 „ 6 „ — 300
8. Жілети різного матеріалу	4 — 6 „	1 ¹ / ₂ 2 „	1 „ — „	1 ¹ / ₂ „ 3 „ — 150
				Середне 250 ⁰ / ₀

„Пам'ятаючи, що середній заробіток шевця рівняється 125 карбованцям, а кравця 175 карбованцям, то треба тільки першу суму помножити на 2, а другу на $2\frac{1}{2}$, щоб мати певний барис хазяїна з праці кожного його робітника. $125 \times 2 = 250$, це визначає, що кожний швець добуває хазяїнові чистих 250 карбов. річно. Здобуток от найма кравців-робітників шче більший: $175 \times 2\frac{1}{2} = 437\frac{1}{2}$ карбов. з кожного чоловіка річно. Це визначає, що такий майстер, як напр. Цехмістренко, котрий держить 25 робітників і морить їх голодом, має біля 12,000 карбованців щорічного чистого добутку.“

Але час вже нам покинути Полтаву і подивитись, чи не краще живеться українцьу-ремеснику в інших частинах нашої землі, напр. на заході, ближче до європейської освіти і волі. Тим часом ось що пишуть із *Комарна в Галиччині* про заробітки тамошніх ткачів-самостійних хазяїнів. ¹⁾ Ось який заробіток і який видаток, рахуючи дуже бідно і на малу сім'ю, має тамошній ткач: „Тої ткач, що о нім бесіда має свою хату і коло неї је чверть морга ($\frac{1}{8}$ дес'ятини) ґрунта. Належить отже до так званих халупників (безпольних). Јого родина складається з трох осіб, т. ј. јого самого, жінки і доньки. Ми говорили з ним де о чім і ја просив јого, щоб він вирахував, кільки би јому треба на јіду на рік д'ля всієї родини, на одіж і т. д., а кільки знов має доходів. Подају тої обрахунок. Треба ту завважати, що росходи рахуються ту — не кільки він видаје, а кільки јому здається доконечним, щоб жити,—а доходи розуміється дісно јого.

„Видаток на јіду д'ля трох осіб на тиждень:

¹⁾ *Дзвін*. Галицько-Українська збірка, 1878. стр. 269.

2 гарці жита на хліб — 1 гарнець по 20 крајцерів (15 копійок)	40 кр. (30 к.)
1 чвертка бульби (картошки)	60 „ (45 „)
1 гарнець пшениці на підбивку	30 „ (22 ¹ / ₂)
2 кварта білої муки (борошна) по 10 кр. (7 ¹ / ₂ к.)	20 „ (15 „)
3 кварта круп, по 8 кр. (6 к.) кварта	24 „ (18 „)
¹ / ₂ топки солі	6 „ (4 ¹ / ₂)
На омасту (сало або олїа)	15 „ (12 „)
1 гарнець молока	12 „ (9 „)
4 в'язанці дров (3 літом, 6 зімоју) по 8 кр. (6)	32 „ (24 „)
<hr/>	
Разом прожиток тижневиј трох осіб 2 гульд. 39 кр.	(1 кр. 80 к.)
Щчо виносить на одного по середині 80 кр.	(— „ 60 „)

Одіж дльа трох осіб на рік:

А) дльа чоловіка.

1 сорочка (2 сорочки на 2 роки)	1 г. 20 кр. (90 к.)
1 нагавиці (двоје теж на 2 роки)	— „ 40 „ (30 „)
Чоботи (нові чоботи 4 г., підшитїје 2 г., на 2 роки)	3 „ — „ (2крб.25к.)
Опанча, кабат (свита)	3 „ — „ (2крб.25к.)
Капелюх (за 60 кр. на 3 роки)	— „ 20 „ (15 к.)
Шапка (за 1 г. 60 кр. на 4 рока)	— „ 40 „ (30 „)

Одіж на чоловіка річно 8 г. 28 кр. (6крб.21к.)

В) дльа жінки.

2 сорочці (по 1 г. 20 кр.)	2 г. 40 кр. (1крб.80 коп.)
2 спідниці (одна недільна 2р., дру- га 1 г. 20 к.)	3 „ 20 „ (2 „ 40 „)
Чобочи (з підшитям на 2 роки)	2 „ 50 „ (1 „ 87 ¹ / ₂ „)
2 запасці (фартушки)	1 „ 20 „ (— „ 90 „)
3 хустини (по 30 кр.)	— „ 90 „ (— „ 67 ¹ / ₂ „)
Хустка зімова (нова 4 г., на 2 роки)	2 „ — „ (1 „ 50 „)
Кабат	2 „ — „ (1 „ 50 „)
На зіму кожух (јубка)	3 „ — „ (2 „ 25 „)

Одіж на одну жінку річно. 17 „ 20 „ (12крб.90 коп.)

На дві жінки виносить 34 „ 40 „ (25крб.80 коп.)

За рік одіж дльа трох осіб. 42 „ 68 „ (32крб. 1 коп.)

За рік їда дльа трох осіб. 124 „ 28 „ (93крб.21 коп.)

Окрім того ще інших видатків:

Податок, 3 г. 90 кр. ґрунтовиј, до того шальварок 3 дні=90 кр. і зароботковиј 30 кр.	5 г. 20 кр. (3 к. 90 коп.)
Горілка на тиждень по 10 кр.	5 „ 20 „ (3 „ 90 „)
Тьутьун тижнево на 12	6 „ 24 „ (4 „ 68 „)
Світло, на ціле літо за 20 кр., на зіму по 2 кр. денно (зіма триває 5 місяців)	3 „ — „ (2 „ 25 „)
Горшки	— „ 50 „ (— „ 37 $\frac{1}{2}$)
Соломи п'ять околотів по 10 кр.	— „ 50 „ (— „ 37 $\frac{1}{2}$)
Валпа	— „ 40 „ (— „ 30 „)

Разом 21 г. 14 к. (15 к. 80 коп.)

Всіх видатків на три особи: 124·28 + 42·68 + 21·14 виходить 188 г. 10 кр., а додаючи до того ще видатки на різні дрібниці, направи і т. і., котрих тут всіх ви- числювати ані не можна, ані не треба, візьмем по 12 г. річно, то одержимо цілих 200 гульденів або 150 кар- бованців.

Із цього рахунку ми добре бачимо, шчо харчі у Ко- марнянских ткачів маїже такі самі, як і в наших льу- деї, тільки горілка коштує звичаїно нашим більш 3 карб. 90 коп. у рік. Найбільша різниця виходить на одежі. У нас в південній Україні чоловік, котриј живе не дуже бідно, ніколи не может одягтись за 6 карбованців у рік, а це рахунок заможнього ткача, або такого, јаким би ткач бажав бути. Певно, шчо јому дља того треба видати маїже тричі стілько грошеї. Тим часом розумі- јеться, шчо ткачеві і потрібно менш одежі, особливо чобіг і теплої одежі, ніж хліборобові, або чумакові. Та і на решті јакі ті достатки, шчо *бажав* мати ткач? „*Півтораста карбованців!*“ Јака нуждена купна на вдер- жанья трох осіб через цілий рік. Тільки п'ятьдесят карбованців бажає одна особа річно на јїду, убори і на всьакі приємності житья сього! Ј яка ж то јїда? Така шчоб не вмерти з голоду. Всьа страва не смачна,

бо всього омасти їде на три особи річно тільки за 7 г. 80 кр., т. ї. на одну особу денно менше $\frac{1}{2}$ крайдарьа або річно 1 г. 80 кр. (1 карб. 35 к.), за шчо мож купити в Галиччині 5 ф. солонини або сала.

Јака ж та одїж? Така, шчоб голиї не ходив. А јакї приємності житьгьа? Нїјаких. Розрахујемо ж јого доходи: Заробити може двома верстатами (працьујуть усі троје: двоје робить, одно суче цївки), коли је робота ј најліпше платгьать,—најбільше 2 г. 40 кр. (1 к. 80 коп.) на тиждень, а коли гірше платгьать, то 2 г., 1 г. 80 кр., а навіть 1 г. 20 (1 к. 50 коп.—90 коп.), шчо визначаје најменшиј денниј заробіток 20 кр. (15 коп.), а најбільшиј 40 кр. (30 коп.) Најбільшиј тижневиј заробіток 1 карб. 80 коп. трапляјетьсьа рідко, а најчастїшче меншиј більа 1 карб. 20 коп.

Јак би, пријем, ткач заробльав шчо тижньа 2 г. 40 кр., то на цїлиї рік заробльав би $2 \cdot 40 \times 49$ (3 тижньа випадаје на свьата без неділь) $=117$ г. 60 кр. најбільша сума зарїбкү. Порівньавши жеї з вишче обрахованими конешними расходами, побачимо, шчо хоч би кожниј тиждень був јак најліпшиј, то все таки було б недобору 84 г. 40 кр. (63 к. 30 коп.) Це најменша купа недобору — і јак бачите вона тільки трохи менша від половини всеї бажаної, доконче потрібної купи.

За најгіршиј заробіток візьмемо 1 г. 50 кр. (1 кар. $12\frac{1}{2}$ коп.) Виходить на рік $1 \cdot 50 \times 49 = 73$ г. 50 кр. Недобору буде $200 - 73 \cdot 50 = 126 \cdot 50$: Це визначаје, шчо најбільша купа недобору два раза більша ніж увесь річниј доход. З відки ж, запитајете, бере він на тої недобір? Трошки з свого города, трошки з того, шчо в літі заробить дешчо більше на жнивях, а більше ні відки. Розумїється, шчо недобір так і лишајетьсьа дуже великиј і тому вже нічого порадити:—мусьать голодувати. А коли вже дуже притисне, то мусьать продавати грунт, јакїј хто шче маје. То звичајно ј діјетьсьа.“

Тим часом може хто нам відповідає, шчо не треба по житьтѣу ткача судити в загалі про житьтѣа робітників, бо звісно, шчо ткачі мајже усюде одни із найнещастливішчих лѣудеј і тому не дивно шчо ј в Галиччині јіх доля така недобра. Візьмемо ж дѣла відповіді заробітки ј житьтѣа робітника із великого міста, належашчого до того розбору працююшчих лѣудеј, плата котрим највишча. Осъ шчо пишуть про Львівського наборщика (зецера), з јого власних слів: ¹⁾

„Ја чоловік жонатиј, у мене четверо дрібних дітеј, — значить, — родина складаєтьсѣа з 6 голов. Працюју при одніј з тутешніх щоденних газет, шчо в нас уважаєсѣа стосунково најліпшим зарібком. Дохід мій кождого робочого тижня (6 робочих днів, працюјучи шчо день рано від 8—12 і з полудня від 1—7 години) виносить в тиждень 16 г. 36 кр. (12 карб. 27 коп.) (Така плата ј десѣати-годинниј день добути тѣажкими змовами 1871—72 років). За рік (49 робочих тижнів) плата цѣа чинить купу 801 г. 83 кр. (601 карб. 40 коп.), або коли розрахуємо јејі на ціліј рік, то випаде, шчо *на житьтѣа своје ј својејі родини заробѣаје наборщик тижнево 15 г. 42 кр. (12 карб. 31 коп.)* Коли б сказати про такиј заробок сѣльскому робітникові, — він би здивувавсѣа ј певно би сказав, шчо, мај він такиј заробок на тиждень, не потребував би нічим журитисѣа до суду-віку. Але тут діло мајесѣа зовсім не так. Погльнѣмо лишень на спис видатків тижневих на житьтѣа ј помешканьнѣа, то ј побачимо, шчо цѣа велика купа зарібку лиш на око велика, а на ділі јіј відповідајуть шче більші потреби.“

Видатки тижньові нашого наборщика обраховані середніми цифрами осъ јакі:

¹⁾ *Молот*. Галицька-Украјінска збірка. Львів, 1878, стр. 144.

Забеспеченє в товаристві . . .	— г.	79 кр.	(60 коп.)
Помешканьна ј податок містовиј .	3 „	15 „	(2 к. 37)
Вживленьна родини злож. з 6 люд.	8 „	40 „	(6 „ 30)
Дља хлопця на шкільні потріби .	— „	50 „	(— „ 37 ^{1/2})
На одіж дља 6 осіб тижнево . .	2 „	50 „	(1 „ 87 ^{1/2})
На тьугун, пиво, горілку ј пр. .	— „	48 „	(— „ 36)
На домові видатки, на солому, горш-			
ки, посуду ј т. д.	— „	30 „	(— „ 22 ^{1/2})
Дља усієї родини на праньна,			
шитьга, латаньга	1 „	55 „	(1 „ 15)
На дрібні надзвичайні видатки . .	— „	10 „	(— „ 7 ^{1/2})

Разом коштує 6 осіб на тиждень. 17 г. 77 кр. (13 к. 32 к.)

Одна особа пересічно 2 г. 96 кр. Як бачимо, *купа видатків о 2 г. 35 (1 к. 79 к.) переходить купу тижневого доходу*. Ось вам і велика плата! Може хто небудь скажеть, шчо видатки пораховані занадто широко? Тому відкажемо, шчо ві Львові житьга дуже дороге: фунт мньаса коштує 28 крајдарів (21 коп.); хліб (на 6 людин, хоч і малих овсім недостаточниј), 20 кр. (15 коп.), фунт борошна пшеничного 12 кр. (9 коп.) і т. д. Не треба забувати, шчо такі доходи, як наш наборщик, побирає зовсім не більша часть наборщиків, а ледве 40%. Шчо ж мають робити ті, шчо заробляють по 12, 10, 8 гульденів (9, 7^{1/2}, 6 карб.) тижнево, а де в котрі робочі тижні ј зовсім не можуть знајти роботи, — або ј такі, шчо через іншиј рік роблять тільки 3—4 місяці? Шчо ж мају казати, говорить далі наш наборщик, на звичайну балаканку, шчі-ді наборщики напротив усіх других робітників мають великиј заробіток? Шчо други робітники заробляють шче менше, тому не перечу, але дља наборщиків це не втіха, бо ј јіх заробок, хоч може ј більшиј, не вистачає на житьга, як то кожниј побачить з мого обрахунку.“

Ми б могли дати шче багато прикладів гіркого житьга ремесників на Україні, починајучи от најбідніших в захованих по закутках сельских громадах і кін-

чаючи іншими із городських робітників, котрі на подіб'я Львівського наборщика, добувають заробочу плату, на першій погляд доволі велику. Тим часом нам не можна занадто продовжати нашу розмову і нам шче треба дати відповідь на питаньня, котре мабуть не одному із наших читачів навернулось на ум:

Чому на Україні, особливо, де між ремесниками шче і досі більша половина самостійні хазяїни, їхній заробіток такий малий? Певно, шчо тутки це залежить не від цехів, або інших притискуюшчих упорядкованій ремесла, бо їх маже позничтожено, але от ширших і загальніших резонів. Окрім того, цехові порьядки недобрі тільки дльа робітників, а хазяїнам навіть пособляють. Тим же часом тепер гидко жити не тільки наймитам, а і дрібним маїстрам. Найголовнішчим резонем цьому єсть те, шчо в теперешні часи ремесло дрібне стає маже овсім непотрібним, бо замість його народивсьа іншій порьядок, при котрому кожна працьа їде далеко спорішче. Цей новий порьядок починаєтьсьа з мануфактури і чим далі усе більш переходить у хвабрику. Ремесло гине не через шчо інше, як через те, шчо чоловік один, або вдох чи втрох не может витримувати боротьби з громадою льудей. Між ремеслом і мануфактурою єсть најгірша і најголовнішча різницьа та, шчо в ремеслі трохи поділу праці і кожен робітник повинен жеї усьу робити сам своїми руками, або тільки при помочі занадто простих струментів. При мануфактурі працьа вже подільана між громадою льудей і хоча звичаїно кожен з їх так само шче робить руками або дуже простим струментом, але раз у раз одну маленьку частину якої праці і через те привчаєтьсьа робити жеї дуже гарно і дуже швидко. Вдруге знов мануфактура может користуватись, при жеї величезні і капіталі такими річьми, котрі дльа дрібного маїстра раз у раз би зостались без приступу, так напр. хазяїн мануфактури, маючи в своїм роспорьядку цілу громаду

робітників, можеть збудувати великиї будинок дльа свого заводу, добути ввесь потрібниї струмент і матеріал. Таким робом не важко зрозуміти, чому в боротьбі з ремеслом послідне слово повинно зостатись за мануфактурою, або в загалі за кожною подільаною і громадською працею.

V.

Поділ праці і мануфактура на Україні.

З початку життья людского, поки шче кожна праця була проста і невелика, то кожен чоловік міг її робити сам один, не запитуючи помочи в других людєй. Окрім того, перше лудє жили осібношче один од одного і мали менше між собою відносин. Тим часом незабаром стали траплятись такі праці, котрі, хоч шче дуже прості, але все ж не можуть бути зроблені одним чоловіком, а безпремінно потребуєть помочи других лудєй. Так напр. хоча один чоловік і можеть зрубати найбільше дерево, але перетаскати його з одного міста на друге мігтимуть тільки кілька лудєй, узьавшись вкупі до роботи. Знов один чоловік не можеть греблю загатити, бо поки він кидатиме земљу, а вода розмиватиме все, шчо він наробить. І дльа цього певно треба приложити працьу хоч невеличкої громади лудєй. І так само дльа кожної іншої великої і тьажкої праці, котра бажає багато сили, хоча б вона і була најпростішча. От через шчо лудє вже в дуже давню старовину почали робити великими громадами вкупі. Так напр. величезні Єгипетські піраміди, котрим більа 6000 років, як вони збудовані, потребували праці тисьач, або може і десьатків тисьач робітників. Так само і великі канали,

по котрим в старі віки проводили воду; храми, дворці і інші великі будинки. Це певно визначає, шчо льуде почали працьувати громадами з початку через те, шчо робота була занадто тьажка дльа одного.

Але швидко до цього резона громадскої праці, або *кооперації*, як жеї зовуть звичајно, прибавивсья і дру-гиј. Інша працьа, хоч не дуже тьажка дльа сили чо-ловіка, зате дуже *складна*, потребує дуже багато різ-них дрібних праць, котрим усім навчитись одному чо-ловікові не легко, або котрі всі навіть не можуть на одним і тим же місті буть зроблені. Через те вже в дуже старі часи, де які роботи, дуже тонкі, або кот-рим вчившись треба було багато часу потерьати, роби-лись не всіма, а тільки деякими із льудеј. Так напр. ми вже казали, шчо дльа виробки оружья були осібні мајстерскі, в котрих у часи Римлян, а упіслья і при Карлі Великім сходилось навіть по кілька сот робітни-ків, котрі кожний знав своје осібне діло. Так само на-віть у старих Галлів, батьків теперешніх французів, були великі ганчарні мајстерскі, як то видко по останкам їхнього города *Бібракта*.

Тим часом одначе ні старі часи, ні середні віка шче не були правдивим часом великої громадської праці і поділу жеї. В городах Бельгії і Голландії, правда, вже в XIII віку ткачі робили по кілька десьатків і навіть сотень в купі, але все ж вони робили шче дуже про-стим струментом і кожен сам робив усю працьу от початку до кіньца. Певно, шчо було користніше бу-довати один будинок на сто верстатів, ніж дльа кож-ного один малиј і оце тільки і було, в купі з потребо-ју догляду, најголовнішчим резонем громадскості праці. Але де далі, тим громадська працьа стала пријмати іншиј характер. На перше місто виступила тонкість та складність праці і через неї поділ жеї між робітниками, де далі, тим дрібнішчиј. Кожен розуміє, яка страшен-на одліка теперешнього от прежнього порьядку, коли

наприклад один і той же робітник і руду копав і залізо витоплював і плуг із його ковав. Теперечка ж така дрібниця, як булавка, проходить не менш як через руки 18 робітників. Один тьagne дрот, другий його ріже, третій обточує, четвертий скручує головку і т. д.

На шчо ж, спитаєте, таки дрібні поділ праці? Яка користь з того? Певно, шчо от того користь дльа хазьайіна јесть та, шчо робітник, при звичају јучись до однојі јакојі праці, котру він робить цілісінькіј вік, починаје јејі робити дуже швидко ј, не наче машина, раз у раз однаково. От цього швидкість праці страшенно росте, а через нејі ј бариші хазьайіна. Але робітникамі таки дрібніј поділ праці багато шкочить: кожна робота, јака б вона не була легка, усе ж можеть зашкодити здоровју, коли вона раз у раз робитьсьа та сама, без жаднојі одміни. Знов робітник тільки ј знајучи цілісінькіј вік працьувати над одноју заученоју роботоју, звичајно дуже простоју, одвикаје думати про своју працьу, починаје робити сам не наче струмент јакиј, і в загалі одуріваје. Најголовнішче ж лихо робітникам це те, шчо знајучи тільки одну дрібну частину јакого мајстерства (напр. *дзшари* проходять мајже сотню рук), а не все мајстерство, вони страшенно рішајутьсьа всьакојі самостійності напроти хазьайіна. Не важко зрозуміти, шчо потреба в робітниках, котрі тільки ј знајуть одну дуже просту роботу, напр. насажујуть головки на булавки, не можеть бути занадто великоју дльа хазьайіна. За короткіј час він можеть задовольнити јејі при помічі іншїх робітників, а тих, шчо з ним не згожујутьсьа, лишити без жадного заробітку. От через шчо хазьайіни ј мајуть міжливість при дуже дрібнім поділі шче більше зобіждати робітників малоју платоју ј тьажкоју працеју, в певніј надїі, шчо ті јїх не покинуть, бојучись загубити остатніј шматок хліба.

Таким робом дуже дрібніј поділ праці стаје одним із резонів шче гіршојі неволі праці під капіталом. Воно

зводиться на те, шчо подібно тому, як содержать коров дльа молока або бджол дльа меду, при великій мануфактурі содержать робітників, кожного дльа звісної роботи, котру од його правльять безпреремінно, без чого йому ј жити не дајуть. На решті виходить трохи не бајдуже, в якім стані живе тој робітник: чи зветьсьа він невільником, чи кріпосним, чи вільним робітником. В загалі він усе не шчо інше, як невільник јакојі небудь одної праці, котра вже йому обридла до того, шчо він і дивитись на неї не хоче, але без котрої він не маје жадної іншої міжливості прожити сам і з сімјоју.

Через те всьуде станьньа робітників на заводах, мануфактурах і т. и. буваје гірше, ніж навіть у ремесників. В старі віки заводскі робітники були звичајно невільники, в середні—кріпосні. У нові ж часи поділ праці знов закріпостив мануфактурних робітників. Јакиј же вплив маје мануфактура на загальне життьгьа льудей, котрі при ній працьујуть? Не важко зрозуміти, шчо мануфактури або такі заводи, де всьу працьу робльять льуде власними руками, де машинної сили шче дуже трохи, в загалі мајуть такиј вплив, шчо льудство тої сторони швидко більшаје. Робитьсьа це затим, шчо ј дльа капітала користно мати багацько робітників, бо кожний із јіх робить і даје йому здобуток, котриј він шче не вміје дістати іншим способом, т. ј. при помочі машин. Але шчо з того, шчо льудство більшаје під впливом мануфактури? Јаке життьгьа тих льудей? јаке јіхнье здоровьа? чи довгіј јіх вік? Про це капіталістові бајдуже, аби кожний робітник за кілько молодих років свого життьгьа приніс йому міжливо більшиј бариш, а потім нехај і гине, не доживши половини віка, аби тільки на своје місто молодих підростків поставив. Через те де далі капіталісти гірше силујуть жінок і дітеј до праці, шчоб і вони дурно хльба на јіли, шчоб і з јіх видушити здобуток дльа капітала.

Цеј порьадок дрібногo поділу праці або мануфактури

найбільш панував в західній Європі от початку XVI-го до кінця XVIII-го віка, коли під впливом будованьна машин і їх загального прикладу до праці, в упорядкованьнью жеї пројавились нові і чималі зміни.

Одно із найперших здобуваньн, котре перејшло із ремесла на мануфактуру, це тканьна, і притому особливо тканьна сукна, а не полотно. Ми вже говорили, шчо суконні мануфактури в Фландрії дуже давні. Тим часом в Англії навіть в XVII-му віку ткачі самі працювали кожний осібно в себе в хаті, а продавали сукно на свій власній кошт в нарочито дльа того упорядкованих *громадских складах*. Але швидко по троху перевелось вже на те, шчо льуде працювали, хоч шче і в дома, але вже на користь хазяїна вовни, або скупшчи́ка сукнам. На тім воно шче і лишилось в дејаких сторонах, але в загалі пішло далі. Як придумали нові верстати, крашчі і дорощі (напр. Жакарівскі), то вже особисті ткачі не мали з чого їх завести і не могли витримувати боротьби з тими великими хазяїнами, котрі їх позаводили. Вони присилувані були кидати ремесло в власній хаті і најматись робітниками на мануфактурі капіталіста. Через те звичајно не тільки в Англії, в Німеччині, а навіть і в Московщині ткачі працюють вже не в себе в дома, а в осібних будинках, суконних чи баволньаних мануфактурах, певно на користь хазяїна, от котрого дістають тільки заробітнью плату.

Так само як з ткачами сукна, стало і з іншими, особливо від того часу, як замість полотна в західній Європі найбільш стали носити баволну. Чому так, зрозуміти не важко. Баволну треба закупльати із далека і великими партіями і певно цього дрібній ткач робити не можеть. Не інакше воно буває і з іншими ремеслами. Перелічувати їх ми не можемо, скажемо тільки, шчо в загалі чим більш ремесло залежало от матерјалу і от великої, але простої роботи, тим більш воно із рук самостійних робітників перејшло до хазяїнів, т. ј. капіта-

лістів. З другого боку ті ремесла, де праця дуже тонка і тьажка і маіже вся сила в цій праці, а не в матеріялі, такі ремесла шче іноді і zostались в руках самостійних робітників. Це особливо замітно в тих із робітників, котрі стоять на перехідній ступні між звичайними ремесниками і артистами, напр. скульпторами, живописцями і т. і.

Відколи саме і яким робом почалась мануфактурна праця на Україні, допевна сказати не легко. Ми бачили, шчо вже починаючи з XVI-го віка ремесла в Українських городах дішли чималого розвитку, але не можна того самого додати про мануфактуру, бо навіть і досі багато де в чім українці задовольняються тим, шчо виробляється в власних малих сільських господарствах, або закупляють у Москвинів різні товари готовим по ярмаркам, котрі привозять його з Московщини, або в Жидів, котрі добувають його з Польщі та Цісарщини. Це найголовніші землі, котрі посилають на Україну річі здобувані мануфактурною працею, але про ці відносини говоритимемо в іншому місті, в розмові про торгівлю.

Тої невеличкій зрост мануфактури, який тепер єсть на Україні, повинно бути, почався від кінця XVII-го віка і початку XVIII-го, найбільш під впливом розвитку мануфактури в Московщині. Де яка мануфактурна праця, хоча шче і доволі по дрібному, робилась на Московщині і перед Петром I-м, так напр. город Архангельск навіть вивозив чимало сукна в другій половині XVII-го віка, ¹⁾ але все ж правдивий початок великого здобутку і поділу праці і тамичка почався під впливом Петра I-го, котрий, упорядкувавши заводи на кошт уряду, після того передавав їх приватним властивцям, на деяких умовах, напр. шчооб завод поставляв стілько то здобутку в казну по такій то ціні і т. д. Таким робом почались великі гірні заводи Демидова і інші ма-

1) Де Ливрон Статист. описаніє Російск. Импер., стр. 118.

нуфактури, напр. суконні. Звичајно передавались із казни приватним властивцям не тільки заводи, а і приспані до їх льуде, котрі вже не повинні були працювати над хлібом, але за деякі, дуже малі, гроші, робити на заводах на користь їхнів властивців. Льуде ці звались посесіјними дльа одліки їх од кріпостних. Тих льудеј було в Россіјі у часи скасуваньня панщини, в 1861 році, біля 200.000. ¹⁾ Далеко більша частина належала до гірних заводів на Уралі, але були і на папірних заводах і ще більш на суконних, між іншими на великім суконнім заводі Јусупових в Рьашках Полтавскојі губ. Посесіјні льуде звичајно не лічили себе за панських обовязанних робити, за скілько прикажуть, навіть і дурно, але памьтатајучи, шчо вони були казенні, вони лічили себе вільними і чимало разів бунтовались. Певно, шчо за ті бунти їх страшенно карали і батогами і посилкоју у Сібір. Тільки, здајеться, самим Казанським суконщикам потрапилось добути волі трохи раніј скасуваньня панщини (1849 р.), ²⁾ післьа мајже 100 років проханья і бунтів. Остатні ж ослобонились от цієї двічі неправдивојі неволі тільки в 1861-му році.

Тим часом, як в Московщині, так і на Україні, окрім посесіјних, були і приватні мануфактури різних властивців, на котрих працювали їхні кріпостні льуде. Деякі із панів на Україні навіть дуже любили заводити різні мануфактури, напр. мебельні, коверні, і т. і., котрі хоч не повсїгда давали великіј бариш, але лічились за пројаву багатства і просвіти власнивца. Далі в нашій стороні најголовнішчиј вплив стали мати і досі мајуть сахарні і винокурні, про котрі говоритимемо при великім здобутку на хвабриках при допомі машин.

Переходьачи до почастного розбору мануфактурних здобутків на Україні, ми наперед усього мусимо при-

1) Семейскіј, Посесіјні крестьяне, Віств. Европ., 1878, 10 і 11 №.

2) *Персиј шах*. Казанска збірка, 1875.

знатись, шчо дуже не легко допевно одрізнити мануфактуру от ремесла з одного боку і от великого хвабричного здобутку з другого. Через те ми зараніј просимо вибачити нам ці помилки, котрих певно буде чимало. Дивлячись по річам, над котрими працьують льуде, ми можемо розрізнити мануфактуру на три відділа: 1) Здобуток і обробліньа річей із неорганічної, неживої природи, 2) Працьа над річьми добутими із царства рослин і 3) Обробліньа здобутків житьгья твареј.

Між здобутками з неорганічної природи, або так званого мінерального царства, в Україні на першому місті треба поставити здобуток *солі*. В Россіі в загалі сіль знаходьать в трох різних пројавах: 1) під видом кам'яної солі в землі, найбільш на Уралі біля *Глецької зашчити*; там по прикладному рахунку јесть не менше 74 міліјардів пудів солі в землі. 2) Під видом сольаних кльучів, із котрих сіль виварьують. Такі кльучі јесть і на Україні, найбільш в Харківщині біля Славјанска і в Катеринославщині біля Бахмута. 3) В великих сольаних озерах або Ліманах напр. в Криму ј Херсонщині під Одесом в *Кујальницькім* лімані і інших. 1) Не дивлячись на величезні запаси солі в Россіі, здобуток јејі такиј малиј, шчо не задовольняјеть потреби не тільки дльа худоби, но навіть дльа льудеј. Најголовнішчі резони тому, окрім загального браку господарского руху, це дуже високиј акциз на сіль і недостача гарних шльахів к тим містам, де знаходиться сіль. Загальніј здобуток солі на усьу Россіју в 1874 році був 44,000,000 пудів і із тих на Україні в губерньах Таврической, Херсонскіј, Харьківскіј і Катеринославскіј добуто більше 18,000,000 пудів, т. ј. трохи не половина. В Галиччині теж здобувајеться більше 8,400,000 пудів солі, 2) але најголовнішчим робом в польскіј јејі часті в копаль-

1) *De Liuron* l. c., стр. 116.

Гежеоднік міністерства фінансів, стр. 360, 1875.

2) *E. Reclus, Géographie* III, стр. 404.

нях кам'яноліній солі під *Величкою* і *Бохнею*. З другого боку Карпатів одначе в Угорщині найбільш добуваютьс'я солі в *Мармарошському* комітаті, льудство котрого українське. Тамичка, та і в інших містах в копальнях працюють найбільш гірні Українці із Бескидів т. і. Гуцули, Боїки і др. Кам'яна сіль пролягає під землею і далі на південь в Буковині і Волощині, але тамичка її ще мало здобувають.

Ми не будемо казати про лихе життя і безчисленні нещаст'я, котрі трапляються через обвали та заллять водою в великих копальнях Велички і Бохні. Велика частина їх теперечка до решту завалилась, так не добре вони були впорядковані. Тим часом копальні ці не належать до України і про їх за остатні роки багато писано. Звернемо краще нашу увагу на життя робітників, про котрих маже нічого не знають, тих робітників, котрі добувають сіль із сольаних озер біля Одеси. Життя тих робітників, звичайно Чернигівців і Харківців, котрих контора компанії здобувающої сіль наймає од себе сама, в загалі доволі порядне, але тих робітників менша частина. Найбільш виволочка і ломка солі віддається з під'яду артельщикам за 25—28 карб. за погонну сажінь. Один артельщик може виволочки 10—12 сажнів. Артельщик сам від себе наймає робочих і з ними розраховується. По контрахту з компанією артельщик мусить збудувати дерев'яний балаган, котрий після работ дістається конторі озер. Таким робом під'ядчик маже чималі затрати і через це він вигадує, як би найдешевше наньнати робітників і їх обдурити, шчо б самому не лишитись з убитком. І справді робітники часом тікають навіть без вісті, побачивши, шчо вони можуть заробити не більш карбованьця на сажені. Тим часом і артельщик не баришує багато, хоча при тій платі, котру він дістає, і міг би забаришувати от 3 до 4 карбованців на сажні. Але по контрахту контора маже право перегонити артельщиків з

одного міста на друге. В іднім напр. місті артільщик почне вже ламати сіль, понаймає робітників, а тут контора каже йому, шчо в цьому місті або не вигодно, або не можна ламати солі, і показує йому друге місто. Артільщик переходить на друге місто, а перші видатки пропадають, бо він дістає плату за погонний сажинь складений в бугор. Та і в загалі контора нишеть контрахти так, шчо б тримати підрядчиків допевно в своїх руках. Артільщики наймають завше поденних робітників і платять їм по 80 коп. до 4 карб., шчо днѣа чоловікам, і от 35—50 коп. жінкам, котрі при виволочці промивають сіль і поливають бугри водою. Ці поденні робітники бувають найбільш із тої голоти, шчо бродить по Одесу і ночує на вулицях, то по Одеських *мінах* (печерях в кам'яних горах), та інших закутках. Чим більш је такого народу, тим підрядчики гірш принижують поденну плату.

Підрядчик звичајно харчує своїх робітників в набір і в набір же дає їм і горілку. Контора і сама наймає дѣла ломки солі поденних робітників по тіј самій ціні, шчо і підрядчики і розшчитує їх по суботам. За дѣла того, ніби то шчо б в неділю робітники не пропили усього заробленого, та післѣа не сиділи голодні, контора видає по 6 марок, кожна по 30 коп. За ці марки робітник обідає в озерних маркитантів, а маркитант доставляє марки у контору, де йому видають за їх гроші. Харч у маркитантів поганий: не свіжий. Боршч з мнѣасом по 8 коп. порція, каша з салом по 7 коп., чарка горілки по 6 копійок. Хліб копійкою дорошче городеских цін. Маркитанти купують теж стару одежу, чоботи і продають це все робітникам втроє, вчетверо дорошче, ніж самі платили. Одно слово поденні робітники на сольаних озерах заразом висисаються трома різними породами пѣавок: членами компанії, підрядчиками, маркитантами. Вони најбездольнішиј народ на світі. У їх ні роду, ні плоду, ні образа чоловічого.

Страшенна бідність помітна по всьому: по одежі, по лицю, по тілу. Свіжому чоловікові ніяково становить-ся і глянуги, не то шчо пожити з такими поденними робітниками. Всіх робітників на цих озерах єсть чимало: зімою чоловік з 80, а літом з 300, в осени, як бува виволочка солі, то от 600—700. Так живуть під Одесом льуде, котрі добувають усім нам одну з најпотрібнішчих річей дльа нашої страви. ¹⁾

Кам'яне вугольма на Україні здобувають-ся в двох різних країнах: 1) Најголовнішчим робом в бассейні річки Доньця в губернії Катеринославській і в області Донських Козаків і 2) шче трохи в губерніях Київській (південній часті) і Херсонській. Окрім того над земляним вугольма працюють в Сібіру, на Уралі і на острові Сахаліні, в Великороссії в губерніях Тульській, Рязань-ській і Калужській, в Польщі під Домбровою, в Галиччині біля Кракова. В самих Донських пластах залягає, по деяких рахунках, не менше 15 міліардів пудів земляного вугольма. ²⁾ Здобуток його в 1871 році був поверх 32,000,000 пудів. Усі Донецькі копальні можна розрізнити на 7 відділів або груп: 1) *Грушівські копальні* знаходять-ся 30 верств на північ от Новочеркаска і з їх дістають тверди і блискучі вуголь, звани і *антрацітом*. Копальні належать до Руського Товариства Пароходства і шчо року дають біля 12,000,000 пудів антраціту. ³⁾ *Каменські копальні*—між Гундоровскою і Катерининскою станицями вдовш Донця содержать вуголь крихкий, здобуваньня котрого шче маіже тільки починають-ся (біля 1,000,000 пудів). 3) *Успенська купна копальня* в Славяно-сербскім повіті, між річками Луганчиком і Лазовою, содержить пласти вугльа дуже

¹⁾ Громада. Українська збірка V, стр. 86—88.

²⁾ Де Лірон, I. с., стр. 111.

³⁾ Фелкнер. Земляне вугольма і залізо в Россії, 1874, стр. 89 і далі.

круто нахильване, от 80° до 25°, але доволі чистого і гарного. 4) *Голубовські копальні* теж в Слав'яно-сербському повіті, по обом берегам Луганки і по вершинах Лозової і Білої, содержать багато вугля дуже подібного до Англієського і Бельгійського. Здобуток 1871 року в одній Голубовці 1,282,000 пудів. 5) *Лисичанські пласти* найпівнічніші, вдовж Доньця, вже звістні з 1791-го року. Хоча пластів лежить 14 один поверх другого і деякі з них доволі товсті та здобуток з них невеликий (500,000 пудів напр.) і вуголь не занадто гарний. Копальні ці казенні. 6) *Микитовські копальні*, Бахмутського повіту біля річки Булавина, дають вуголь гарний, але трохи дрібний і з занадто великою частиною попiла; — здобуток цього вугля доходить до 300,000 пудів. 7) *Куна річки Кальміуса*, на котрій копальні належать Англичанину Джону і теж дають уголь добрий (більше 500,000 пудів). Окрім того ще в різних містах Донецької країни роскидані копальні, із котрих напр. приватні копальні Міуського округу видають річно більш 2,000,000 пудів вуголя.

В Київщині єсть дві копальні бурого земляного вуголя, одна біля Катеринополя (Кальниболот), друга під Журавкою (Бобринских). Вкупі копальні ці видавали до 1,000,000 пудів. В Елісаветградському повіті єсть невеличка копальня в Катериновці, в котрій одначе здобуваньня їде не раз у раз. Ціна на вуголь дуже різна в різних копальнях, дивлячись по доброті вуголя чи по впорядкуваньню копальні. Так напр. на казенній Лисичанській копальні в 1865—66 роках ціна за пуд була 8,25 копійок, на Грушевських 4,5—7,5, під Бахмутом 2,7—3,7. В Одесі антрацит обходиться біля 20 коп., між тим як англійський вуголь в Петербурзі коштує усього 10 коп. В Польщі земляне вугілья далеко дешевше, ніж на Дону, біля 3—4 копійок за пуд. Тим часом за остатні роки ціни на вугілья земляне починають падати, і најголовнішій резон дльа

цього, окрім збудованьня залізниць, це звеличеньня числа робітників в південних степах. Так напр. шче в 1869 році важко було знаходити робітників на копальні, і у Петербурзі навіть пропонували посилати на цю роботу ссильно-каторжних. В 1873 році вже не було отбоју од тамошніх копальщиків.¹⁾ Перше звичајно луде зімоју молотили хліб, але від часів заведеньня парових молотилок хліб буваје вимолоченіј з осени і усюде, де знајдено вугільля, кидајуться на јого здобуваньня. Чимало простих лудеј і досі шче копајуть вугільля по одиночці і тільки зімоју, бо літом в мужицьких шахтах, без жадного провітрюваньня копати вугільля не можна. Тепер же чимало українських сельан најмајуться і на великі копальні казенні і купецькі. Тим часом јіх далеко не вистачаје, і через те частина робітників набирајеться із приходьчых Москвинів, котрі одначе звичајно можуть најматись тільки на короткі строки, кілька місяців најбільше, бо присилувані вертагись до дому. От через шчо і казна і приватні властивці турбујуться над тим, шчоб позаводити біля копалень постојанне лудство робітників. Для ціјеј мети не раз вже прикликували Німців, і в Грушовку дісно в 1860 року прибуло біля 500 Вестфальців, але побачивши гідке жильля і недобре впорядкованьня копалень, без гарних драбин, без парових машин і порьядного провітру, Німці зараз зрекались робити і частиною вернулись до дому, частиною порозбродились по різним містам по берегу Азовського моря. Тому років з пять була велика змова робітників на заводах Јуза, де јіх вже занадто обіждали. Усе це показује, шчо життья на Донецьких копальнях не занадто гарне, хоча плата звичајно і доволі висока (біля 1 карбованця напр.) К великому жалю нашому, ми не мајемо чого подрібнішче казати про долю україньців-копальщиків.

¹⁾ Фелькнер. I. с., стр. 132.

Ми бачили вже, шчо в тії частині Галиччини, де живуть Українці, земляне вугільльва шче маїже не здобуваєтьсьа. За те за остатні роки в західній часті української Галиччини під Дрогобичем в Бориславі широко розвивсьа здобуток *нафти* і *земляного воску*. В Галиччині полоси шарів ґрунту, котрі содержать нафту і земляниї віск лежать раз у раз поручь (паралельно) з шарами, котрі содержать камјану сіль. Довжина ціїєї полоси в самій Галиччині маїе не менше 250 верстов і в загалі запримічено, шчо під скатами гір, на котрих ростуть самі сосни, земля буваїе промочена тиїєїу нафтоїу. Багато де в јаких містах навїть земля почорніла от горьчух річей, сланцеві скелі жовті, бурі, навїть чорні, мов смола горьать полумјам, коли їїх запалити. Вода в усіх річках покрита плїночкоїу одливаїушчоїї усіма барвами веселки, а в велику спеку воздух до того псуїєтьсьа духом нафти, шчо інші льуде от того слабуїуть, не наче отроїені. Тим часом довго не замїчали ціїх підземних богацтв. Тїлько јак в Америці *нафтова гарьачка* змінила собою золоту гарьачку, Галицькі жиди під проводом Американських інжінерів, теж кинулись на ті нафтові джерела та на пласти земляного воску, здобуток котрих заразом виріс у тридцять разів. В 1866 році він діїшов до 2,000,000 пудів. Борислав, невеличке село, менше ніж в 10 верствах від Дрогобича, в басейні гірнього Дністра, зразу став најголовнішчим осередком (центром) здобутка нафти. Швидче, ніж за одно літо, село перевернулось неначе в бджолиниї вулії з льудством в 2,000 чоловік, в јакусь нісенїтницю хат, курїнів, рештованїї, де кишло јакесь міжнародне льудство, котре збіглось з Галиччини, Польші і Угоршчини. В 1873 році здобуток самого воску був 1,200,000 пудів; нафта же тим часом зменшилась до 750,000 пудів. Загальна вартїсть тих здобутків не менше 4,000,000 гульденів. Посеред нероспугного збору хат, огорож, шльашків, проверчено було в землю не менше 5,000 криниць,

пересічно в 40 метрів (18 сажнів) глибиною, де робітники працювали середь воздуха, отроєного углеводородними газами: на случаї раптової задишки вони обв'язані довгими канатами, за когрі їх можна витягти з ями. 1) Робітники знають лихо, котре грозить їм, і далеко неспокоїно спускаються в брудні, не вентиляровані криниці, але нужда присилує до усього. Ось як І. Франко в дуже гарній повісті своєї *Boa Constrictor* 2) викладає станьня духа молодого робітника, котриї має спушчатись в одну із најглибших криниць Борислава: „Гринь (Грицько) узьав ліхтарню і стунив одною ногою в кибель, а рукою взьавсья за линву. Степан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала зховзуватисья з валу, на котрім була навинута. Гринь шче стојав на березі ями. На його лиці крізь густу верству глини і кіпчачки мож було добачити якієсь неспокій, якусь тривогу і щось мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкоју думка про дім, про стару матір, котра завтра в недільбу жде його на обід. А ту ось перед ним ця глубоченна 80-ти саженна пропасть, брудна, воньуча і тісна, мов життья в нужді. А там в глибині кілько то різних, невидимих сил грозить йому! Хто знає, чи за годину, за дві його товариші не витягнуть холодного труна? Хто знає, хто знає!... Дрож проїшла по його тілі, коли кибель почав тонути в долину, коли на його лице повинув важкиї, підземниї холод. Яму стало так тьажко, як шче ніколи. Ось він, стојачи одною ногою в киблі, рукою держачисья линви, перевис у воздуху і захитавсья над западнеју. А корба невпинно махає своїми крилами, линва невпинно зховзуєсья з валу,—він тоне, тоне повільно, тихо“..... 3)

1) *Reclus* I. с. III, стр. 405.

2) Дивись: Громадський Друг, Дзвін, Молот, Галицько-Українські Збірки. Львів, 1878, стор. 41.

3) Заробіток шчодениї ліх ріпників в Бориславі не переходить за 1 реїнський гульден або 75 коп.

В Російській часті України шче не знайдено нафти і вона до нас іде частиною з Кавказа, де вже впорядковано біля 700 криниць з добутком коло 1,400,000 пудів, із котрих маїже $\frac{9}{10}$ в Бакінській губернії ¹⁾

На цьому ми залишимо здобуваньня річеї із під землі, бо в загалі праця над добуваньням і обробкою руд металів відноситься конче до великого хвабричного здобутку, бо вже стала маїже не можливою без помічі парових і інших машин.

Одна з мануфактурних праць над неорганічним матеріалом, з котрою приходиться зустрічатись на Україні доволі часто, це заводи *цегельні, кахельні, черепичні*. Цьому не треба дивоватись, бо на Україні в загалі лісу бракує, і гарній строювій ліс дуже дорогий: з другого боку шче не ввійшло в звичай в більшії часті городів будувати із дикого каменя, бо його наші льуде ні із гір добувати, ті обсікати, як треба, шче не привчилися. По календарю Југозападнаго краја ²⁾ ціх різних мануфактур єсть по губерніях:

	Заводів на жіх.	Робітників на жіх.	Здобуток варт. Карб.
В Київській губ. цегельних . . .	58	803	200,992
„ Волинській „ „ . . .	39	263	38,366
„ Подольській „ „ . . .	98	716	58,500
„ Київській „ кахельних . . .	2	25	21,437
„ Волинській „ черепичних . . .	4	15	2,849
„ Усім крају (трох губерніях) добувається вапни . . .	83	565	67,535
„ Подольській губ. поташних . . .	5	8	1,200
„ Волинській „ „ . . .	22	109	17,658
„ Київській г. виробляють білила.	2	7	5,512

Переходьачи до виробки різної посуді: поливјаної, фајансової, шкльяної і т. д. ми замітимо, шчо на Укра-

¹⁾ Де Лієрон I. с., стр. 116.

²⁾ Де Лієрон I. с., стр. 204.

їні здобуток усіх тих річей шче занадто малиї. Дрібне і просте ганчарство трапляється најчастіше в *Чернигівщині* і *Бессарабії*. Більшії, мануфактурнії здобуток упорядковано теж під *Глуховим* у Чернигівщині. Фаїансові і фарфорові заводи на Україні єсть в губернях Київській і Волинській найбільше, 1) усього 5 заводів з 155 робітниками і здобутком на 33,878 карб. 2) Шкльанних заводів на Україні трохи більше, особливо трапляються вони в Поліссяу. В трох југозападних губерніях їх єсть 26 з 348 робітниками і здобутком в 66,497 карб. В шкльанній мануфактурі поділ праці доведениї вже доволі далеко. Візьмемо дља прикладу завод, котриї виробля, фляшки. Праця на јому розпадається звичајно на три частини. Перша доба—це підготовка шкльаного составу із піску, вапни і т. і. сплавка до купи цього составу в печі. В цім першім відділі праця поділена між чималим числом робітників, так само і в остатнім, третім, т. ј. коли фляшки виїмають з холодильників, сортирують, пакують і т. і. По середині між цими двома відділами праці стоїть самії здобуток фляшок, т. ј. виробка їх із розтопленого составу. Біля кожного виходу з печі працює ціла купа робітників, котрі всі в купі зовуться в Англії „*діроју*.“ Ця „діра“ зложена не менш як із пјати льудей, котрі кожнії роблять тільки одну јаку небудь працю: один набирає шкло в дудочку, другиї видимає із неї фляшку, третії дає јїї потрібну форму, четвертиї отставляє јеї на бік, пјатиї бере і односить. Певно, шчо ціх пјать льудей не наче члени одного јакого тіла, не наче частини јакојісь машини, котра можеть працювати уся тільки тоді, коли вона зібрана до купи, коли в јеї не бракує ні одноїї потрібної часті. 3)

1) *Де Ліврон*, 1. с., стр. 137.

2) *Календарь Југ. З. К.*, стр. 207.

3) *Карл Маркс*. Капітал, стр. 301.

На цьому ми скінчимо мануфактурній здобуток річей мінерального царства і, приступаючи до мануфактурної праці над рослинами, зупинимось найперше на здобуванні тютюну, котре має найбільше ваги для України. Та і справді, коли в усій Росії в 1874 році зібрано було тютюну 2,602,688 пудів, то на Українські губернії пришлося:

	Плантаці.	Десятин.	Пудів тютюну.	Заводів.
На Волинську	13,032	394	33,326	12
„ Кіївську	7	25	1,090	21
„ Подольську	1,730	440	16,672	15
„ Чернігівську	25,976	17,141	1,157,292	1
„ Полтавську	22,305	11,218	442,945	10
„ Катеринославську	157	105	4,171	5
„ Херсонську	892	387	2,217	34
„ Таврічеську	955	744	24,704	17
„ Бессарабію	7,398	2,527	66,933	16
Вкупі	72,452	32,981	1,749,253	132
В усій Росії	95,459	44,325	2,602,688	303 ¹⁾

Таким робом здобуток тютюну на Україні рівняється трохи не $\frac{3}{4}$ усього здобутку в Росії. Майже така сама відносіна між числом плантацій і десятин, тільки тютюнних заводів на Україні менша половина проти Росії, через те що тютюн необроблений продається в Московщину і Сибір.

Про життя робітників і робітниць на тютюнних плантаціях ми откладаємо говорити до того часу, коли нам вдасться подрібніше побалакати про хліборобство, бо порядки праці на тих плантаціях більш походять на хліборобські, ніж на заводські. Число робітників на заводах тютюнних в трьох југозападних губерніях біля 700, а що рочній здобуток має вартість 1,334,694 карб. В самій Одесі 15 тютюнних заводів з загаль-

¹⁾ *Жезгодник фінанс.*, стр. 362.

ним здобутком в 1,193,500 карб. Де які із цих заводів можна навіть лічити між хвабрики, бо вони мають парові машини в 10 і 12 кіньских сил. ¹⁾

В північній Україні, найбільш в Київським і Волинським Полісьсьу женуть чимало смоли із соснового корінья і інших дерев'яних останків. Ще більше працюють над цим здобутком в Чернигівщині. В Київській губернії смольних заводів єсть 7 з 33 робітниками і здобутком в 27,547 карб. На Волині 39 заводів з 222 робітниками здобувають смоли на 80,582 карб.

В усіій Україні існують, особливо по більших городах де які невеличкі мануфактури, стоїачі на переході до ремесла напр. мебельні, екіпажні, дльа виробки гудзів (пуговиць), тим часом їх дуже не багато і ми не маємо чого особного про їх казати. Щоб закінчити з мануфактурноју працеју над річьми, шчо добуваютьсьа із рослин, ми маємо тільки де шчо додати про *оліжників* і про ті мануфактури, на котрих роблять *сірки*.

Ми ставимо добуваньня олії між мануфактурну працю затим, шчо в Россії і в Галиччині воно в загалі шче не переїшло в добу великого хвабричного здобутка. Дрібні мужицькі оліжниці єсть усюде, де розводять коноплі або льон. Конопляну оліју бјуть найбільше в губерніях: *Чернигівській, Київській*; із соньашників в губерніях: *Воронежській, Київській*; із льняного сімја: в Херсонській, Харківській, Мінській, Могилевській, Землі Војска Донського. Усього оліжних заводів в правобережній рос. Україні 25, робітників на їх 74, загальній здобуток на 32,987 карб. Ось шчо пишуть про заробітки оліжників із Комарна в Галиччині: ²⁾ Оліја вироблюється так: На самперед сімја опихається на ступі (заньаті дві особи—одна опихає, друга підсипає) і можуть навпихати від дідне до півднья 2 чвертці; відтак ідєсьа до олі-

¹⁾ *Хвабрична статистика Одесси*, стр. 8 і 51.

²⁾ *Молот*, стр. 115.

жарні (ту занято три особи) і по півдні видушуюється вже олія чиста. Шче перед опиханьям треба сім'я перше висушити в печі. От же при видушуваньню олії із 2 чверток стоять 2 робітники цілий день а шче один робить пів дня, т. ј. $2\frac{1}{2}$ робітника. Відтак один чоловік бере на другий день цю олію в кобельу на плечі і несе продавати в сусідні села навіть за 20 і більше верстов; затим при двох чвертках заньятих $3\frac{1}{2}$ робітника. Таким правом вироблюється олія, шчо найбільш три рази на тиждень, т. ј. 6 чверток сім'я; коли добре відходить, то і 12 чверток на тиждень, але то тільки перед самим Різдом. Але знов в гірший час олійник виробить усього 2 чвертки і менше. Коли пријмемо, шчо пересічно вироблюється 4 чвертки (7 робітників), то пријмемо досить, коли не багато.

Конопляна олія робиться три чверти року, а льняна одну,—одже з 49 тижнів (3 откинато на свята) конопляна робиться 37 тижнів, а льняна 12 т. Заробіток при коноплянїм сімені 45 кр. (34 коп.) за кожну виробку, при льнянїм 59 кр. (45 коп.) на чвертці. При 4 чвертках тижнево це даје на коноплянїм 4.49 т. ј. = 180 кр. $\times 37 = 66$ г. 60 кр. (50 карб.) і на льнянїм 4.59 т. ј. = 236 кр. $\times 12 = 28$ г. 92 кр. (22 карб.) а разом 94 г. 92 кр. (72 карб.) Це заробіток усејї сім'ї. „Вставај поночи, товчи на ступі, роби, відтак бери на плечі і неси на три милі, шчо аж плечеј не чујеш і ніг,—і за усе 72 карб. у рік.“ Не дивно, шчо комарн'янські олійники мајже тільки і живуть тим, шчо при продажі не доливають міри, т. ј. не працеју, а мошенством.

На Україні, в загалі стороні хліборобскїї і плодучїї, єсть тим часом в інших містах, напр. на півночі в Чернігівщині, такі недобрі ґрунти, шчо хліборобством там льуде вже прожити не можуть. Тамичка льуде пристають і до најгіршої роботи, аби не вмерти з голоду. От через шчо деякі повіти Чернігівщини і стали посередком виробки сірників, а не великі города, Одеса або

Київ, де цього здобування маже не маје. Усьак, хто знаје, яка гидка ця робота, як вона шкодить здоровју, тој не здивується тому, шчо тільки најбідніші люди до неї пристають. Мені довелось бачити чоловіка із Новозибковського повіта, котриј, тільки проробивши два роки, вже дістав страшенну фосфорну гангрену і рішивсья нижньої чельусті, котра усьа випала крізь величезну дірку під підбородком.

Чудним робом тој здобуток, котриј најпершіј перейшов от ремесла к мануфактурі, т. ј. *тканья сукна* і в загалі *праця над вовною*, і досі ще знаходиться більш у станьну мануфактури, ніж великого хвабрічного здобутку, особливо у нас на Україні. Окрім того, не дивлячись на те, шчо більша частина вовни добувається в південній Україні: Катеринославщині, Таврії, Херсонщині і Бессарабії, в котрих в купі єсть 6,572,000 шпанських овець, т. ј. більша половина загального їх числа в Росії, на Україні здобуток сукна ще дуже малиј. Тільки миють вовну в загалі на півдні, найбільш під Херсоном, на Дністрі, на Бузі, в Кішиневі, Одесі, Елісаветі, Катеринославі і Ростові на Дону. Вовна цих південних можок по більшій часті привозиться в Одес і відтіля продається за кордон і таким робом не обробляється на Українських суконних мануфактурах. Із північної України вовна їде на мојки в Харьків, Білгород, Ізюм, Обојань і відтіля найбільш спродується в Москву. Вимита вовна набивається в великі мішки, на північних мојках просто ногами робітників, а на південних вже осібними пресами. Загальній здобуток вовни шпанських овець в Росії маје вартість 14,000,000 карб., з котрих більш 10,000,000 приходиться на Україну. Окрім того ще добувається в усій Росії більш ніж на 32,000,000 карб. простої вовни.

Суконна мануфактура по числу заводів (1339), робітників (121,070) і вартісті здобутку (77,016,700)

займає перше місце в Росії і швидко росте в гору. За остатніх 40 років (1865 — 1875) заводів побільшало на 30%, вартість здобутку на 60%, а вартість здобутку кожного робітника з 401 на 604 карб., т. ј. на 51%. Московська губернія сама одна виробляє тепер сукна більш, ніж на 20,000,000 карб. річно. 1)

Рівняючи до цього, здобуток сукна на Україні виходить дуже малим. Найбільшу частину його, на 2,648,000 карб., дає Чернігівська губернія. В Київській губернії на 17 заводах, 637 робітниками виробляється сукна на 531,500 карб., в Подольській на 78 заводах, 777 робітниками на 378,471 карб., в Волинській на 48 заводах 880 робітниками на 362,890 карб. Остатні губернії України в загалі здобувають сукна на купу от 100,000 — 300,000 карб., а інші і того менше. Окрім на сукно, чимало вовни переробляють на коври в Харківській губ. і на чулки в Клинцях, в Чернігівщині.

Коли вже суконна мануфактура знаходиться на Україні в такім жалкім стані, то про *шовкову* нема чого і казати; її майже овісім не має, хоча навіть уряд чимало турбовався за тим, шчоб упорядкувати шовководство в південній Київщині і Херсонщині (напр. в Новомиргороді). Тај в усій Росії здобуток і число робітників і мануфактур шовкових не більшають так јак суконні. В 1851 році було заводів усіх 460, робітників 16,800, здобуток 6,187,400 карб. В 1871 заводів 450, робітників 15,400, здобуток 10,304,500. Це визначає, шчо шовкових мануфактур не побільшало, тільки праця на јіх трохи кращче упорядкована.

Здобуток і виробка шкур це одна із мануфактурних праць, котрі најчастішче трапляються по усій Росії. Загальна вартість шкур шчо року вигарбованих на усіх заводах більша от 30,000,000 карб. Тим часом праця на усіх руських заводах робиться шче дуже

1) *De Lionon*, 1. с., стр. 71 і 126.

по старому і через те гарбованьня їде дуже по малу, дльа великих шкур навіть не менше двох років. Між Українськими губерніями найбільш виробляється шкур в Херсонській, на 20 заводах, 214 робітниками, вартістю 734,838 карб. і в Катеринославщині на 16 заводах, 108 робітниками, вартістю 553,407. Правобережна Україна дає далеко менше: Київщина має 46 заводів з 188 робітниками і здобутком в 235,784 карб., Подільа—заводів 89, робітників 330, здобуток 78,346. 1) На Волині 156 заводів з 398 робітниками і здобутком в 205,748. Відділя ми бачимо, шчо виробка шкур на Україні упорядкована найкраще в Катеринославщині. 2)

Між остатніми здобутками от тварей најважнішчі дльа мануфактурної праці це сало і віск і ті річи, на котрі їх переробляють. Најбільш салотопених заводів на Україні єсть в Харківщині. В правобережній Україні їх усього 36 з 102 робітниками і загальним здобутком на суму 82,659 карб.

Свічок лојових најбільш виробляють у нас в Харькові і Одесі, *стеарінових* в Одесі. 3) В Київській губернії свічних заводів 21, робітників на їх 61, оборот на суму 222,133 карб. На Подільльу заводів 65, робітників 145, здобуток 45,683. На Волині заводів 33, робітників 110, обороту на 57,103. Відділя ми знов бачимо, в

1) В самім Брацлавськiм повіті 195 робітників.

2) В самі Одесі заводів свічок стеарінових 1 з добутком на 438,000 к. Лојових свічок і лильних—7, здобуток—600,000. Салотопених—4, здобуток—140,000, воскових свічок—2, здобуток—6,800. (Хвабр. стат. Одеса, стр. 8).

3) Окрім того в *Ольшані*, Новооскольського повіту Курської губ. живе не менш 3,500 Українців кожевників і шевців, котрі шчо року виробляють більш 150,000 пар чобіт річно. Заробіток річній пересічно, т. і робітників, жінок і дітеј, бо усі в Ольшанці працюють над чобітьми,—не переходить за 30—35 карбованців у рік.

Див. Свод Матеріалов по кустарній промьшленности в Россіи, стр. 59, 1874.

якій мірі трохи більші і краще впорядковані Київські заводи дають більший здобуток на кожного робітника, ніж малі заводи на Подільу і Волині. *Воскових свічок* в Київщині і на Волині на 7 заводах, 47 робітниками вироблюється на 168,692 карб. *Миловаренних заводів* на Україні єсть найбільш в Харькові і Одесі, але мило, котре на їх варять, просте і у загалі не добре, далеко гірше Казанського і Петербургського.

Ми не будемо ще перелічувати деякі невеличкі мануфактури, котрі знаходимо на Україні, бо їх раз дуже не багато, а в друге всі мануфактури, котрі скільки небудь добре упорядковані і подають надію дальшого гарного розвитку, помалу переходять при помочі заміни рукодільної праці машинною із мануфактурної доби в хвабрічну. Напротів того тамичка, де машини ще не прикладаються, напр. в дрібних мужицьких господарствах, як ми бачили, праця довго застається з характером хатнього ремесла, як напр, тканья полотна і т. і. і вже мабуть безпосередно переїде в станья великого хвабрічного здобутку, маже не проходячи кризь ступінь мануфактури.

VI.

Машини і хвабрики на Україні.

Одна з найперших машин, котру придумали льуде, був водбаний млин. До того часу, т. ї. до першого віку до різдва Христового, все зерно мололось на ручних млиночках жінками-невільницями. Це була праця одна з найтяжчих і найнуднішчих, яку можна придумати і через те не дивно, шчо всі льуде, котрим доля невольниць здавалась неправдивою, а таких льудеї в Греції і Римі у тої час вже було чимало, дуже зраділи в тії надїї, шчо млини і інші машини колись ослобонять льудеї от занадто тяжкої праці. Так напр. вже Арістотель каже, шчо коли б *„човники ткача ворухились і ткали сами собою, то маїстру не треба було б посібників, а хазяїну невільників.“* А ось як греческії поет *Антипарос*, одночасенник Цицерона, обертаєтьсьа до нещасних дівчат-невільниць, по случаїу збудованья перших водбаних млинів:

От праці тяжкої бережіть ваші руки, мірошницї, і спїть
собі тихо,

Півень нехай понапрасну вас рано не будить:

Богинья з дівчат на русалок зложила роботу.

Легенько вони по колесах стрїбають,

Аж осї трясутьсьа, крутьчась в підїсках,

І камня тяжкого вагу усе вкруг обертають.

Знов будемо жити, як колись то батьки наші жили,

Радї без праці добру, шчо богинья нам дарувала.

Такиї був погляд на машини в старовину. І шчо ж? Від того часу минулосья 2000 років, нових машин придумано певно шчо більше число, човник ткача давно вже сам ходить по верстату, зерно мелють не самі водьбані русалки, а навіть вогньані гемони (парові машини), а усе ж далеко не звісно, як справедливо каже Мілль, „чи всі машини вкуні полекшали працьу хоч одного чоловіка?“¹⁾

Шчо це визначає? Чи справді старі Греки помилились, і надїї їхні на машини були марні, чи може єсть на те інші резони, і винни в тім не машини, а ті, хто їми володають, т. і. самі льуде? Постараємось дати відповідь на це питаньня.

Машини вбільшують льудську силу і спосібність до роботи двојаким робом: Першиї, це передајучи в користуваньня льудеї такі сили природи, котрі без того сотні і тисьачі років переходили дурно, не справляјучи тьажкої роботи, потрібної дльа льудеї. Так напр. сила бігучої води, сила тепла, зложеного в шарах земляного вуголя і т. д. не мали жадного впливу на задовольненьня льудських потріб, поки не були придумані водьбаниї млин, або парові машини. Певно, шчо тутечка дльа льудеї єсть прьамиї добуток; окрім власної сили своїх рук дльа праці, вони добули нову силу, силу ваги води, або упругісті водьаної пари, нового *двигателя* (*ворушителя*), пособляјущчого їм напр. орати, молоти і т. д. одним словом робити в річах природи ті зміни, котрі потрібні дльа вбільшаньня, з меншою працею, здобутку в харчах, одежі і т. і. Відцільа ми вже бачимо, шчо кожен раз, коли замість сили своїх власних рук, чоловік прикладає силу јакогось іншого *природнього двигателя*: вітру, води, вогню—працьа чоловіка повинна ставати лекша і менша. Але єсть шче

¹⁾ К. Маркс, I. с., стр. 361.

²⁾ Там же, стр. 324

ї другий спосіб, через котриї машини повинні лекшати працьбу чоловіка і звеличати її здобуток. Цей спосіб єсть заміна машинами пальців чоловіка або простих струментів. Певно, шчо тутки здобуток праці можеть більшати страшенно. Коли напр. чоловік можеть різати дерево одним ножем, або пилвати його одною пилою, то до машини можна прилагодити кілька десятків ножів, або пил і в стілько разів робота піде спорніше. Знов напр. жінка пряде одним веретеном, а так звана „Джені“ (прядільна машина) з самого початку прядла 18 вертенами. Та машина, шчо чулки плете, працьбує разом 1000 спицьами замість цяти. Не треба думати, шчоб до цих машин треба було великої сили; напроти того, між ними навіть єсть такі, котрі могуть двигатись рукою одного чоловіка, напр. круговий верстат Клаусена, виробляючий тим часом 96,000 петель в одну минуту. Таким робом, окрім прикладу природніх двигателів до праці, машини мають друге велике визначанья: те шчо замість руки робітника, або якого простого струменту, становлять *робочу машину*, от чого працьба робитьсья, тоді при рівній затраті сили, в кілька десятків разів скоріше.

Коли ми ближче придивимось до тої часті машини, котра вже саме справляє роботу, до самої робочої машини, то побачимо, шчо вона єсть не шчо інше, як звичайні струменти, котрими працьбують льуде. Одліка єсть тільки в деяких одмінах форми і в прикладі іншого двигателя замість сили чоловіка і то не повсігда, бо інші машини, напр. ткацькі верстати, і досі іноді рухаютьсья льудскою силою. Так напр. величезна машина, шчо свердлить залізо, працьбує струментом дуже подібним на звичайне свердло, кубове (товсте листове) залізо ріжетьсья робочою машиною, дуже подібною до кравецьких ножниць і т. д.

Таким робом при більшій силі, в іншій трохи формі і з більшою швидкістю в роботі, машина, т. ї. *двигатель*

в купі з *робочою машиною* стають на місто *робітника* з *простим його струментом*.

Це подіб'я між робітником і машиною можна провести ще багацько далі. Так само як буває *кооперація*, т. ї. громадська праця меншого чи більшого числа робітників в купі, так само буває і машинна кооперація. Так само як ми між робітниками бачили кооперацію двох родів: без поділу праці і з дрібним її поділом (теперешня мануфактура), так само буває і при машинній кооперації. Коли наприклад багато однакових машин, напр. ткацьких, або кравецьких (швейних) зібрано в одній фабриці, але кожна машина робить усю працю от початку її до кінця, не розділяє її з іншими машинами, то це буде проста кооперація машин, так само як ми назвали простою кооперацією робітників напр. той порядок, котрим працювали на великих суконних мануфактурах у Фландрії, де кожний робітник, без жадного поділу праці, виробляв сукно от початку до кінця його здобування.

Але ця проста кооперація в великим машинним здобутку тепер вже трапляється не часто, так само як і в мануфактурі. Як тамічка праця поділена була між різними робітниками, так тут вона ділиться по різним частинам машини, або краще казати по різним машинам, із котрих в купі зложена одна величезна машина — хвабрика. ¹⁾

Щоб краще пояснити нашу думку візьмемо для прикладу впорядкування здобутку і виробки залізних річей, як одну із тих хвабрикацій, де машини приложені вже найбільше, де поділ праці доволі великий, а між тим усі роботи тісно між собою звязані, одна другій пособляє, і де без кожної з них увесь здобуток мусів би зупинитись. Одну з найвеличезніших і найкраще

¹⁾ К. Маркс, 1. с. стр. 324—334.

впорядкованих, вироблююущих залізо хвабрик нам довелось бачити в *Крезо* в середній Франції.

Усі ті будинки, з котрих зложена хвабрика, криють собою простор ґрунту не меншій 20 десьатин і огорожені стіною на просторі 160 десьатин. Матеріал підвозьать до заводу і перевозьать на половину вироблені річі із одного одділа в другій осібні залізниці, котрі, як би витьагати їх в одну лінію, мали б довжину в 80 верстов. Робітників на самім тільки оцім заводі працьує 9,800 чоловік, парових машин јесть 234, а загальна сила їх рівна 15,700 коньам. Певно, шчо і здобуток такого заводу не може бути малим: він виробляє річно: земльаного вугільья 12,160,000 пудів, чавуна 12,160,000, заліза 5,760,000, сталі 4,480,000 пуд., парових машин дльа залізниць біля 100 річно.

Окрім залізної руди, котру привозьать із копалень належачих до *Крезо*, за 25—32 верств от нього, все остатне виробляєтьсьа на самім заводі. Уголь добувають із 7 криниць, паровими машинами підімають його із шахтів, сортірують і потім залізницею одвозьать до 13 величезних груб, в котрі зверху накладають залізну руду. Там вона розтопльуєтьсьа і змішавшись з вугілььям, робитьсьа чавуном, котриј будучи важчиј от шлаків опускаєтьсьа на низ груби і відтіля, разів 6 або 8 на сутки, випускаєтьсьа в великі форми, зроблені із вохкого піску і постановлені на низу біля груби. Увесь вигоплениј чавун ділиться на три часті. Одна так і лишаєтьсьа чавуном, і з неї виливають різні речі, друга перевертаєтьсьа в сталь, третья переробльуєтьсьа в залізо. Дльа кожнојі з ціх работ јесть осібне впорядкованья, котре кожде зајмає кілька сотень робітників. Чавун перетопляють в 424 малих грубах. Сталь добуваєтьсьа кількома різними способами, між іншими пропуском крізь чавун паровою машиною сильного потьага холодного воздуха. Це так званиј спосіб *Бессемера*. Залізо виробляєтьсьа в 98 осіб-

них грубах, через так зване *пудльованья*, т. ї. розмішуванья ростопленого чавуна залізноїу палицеїу, аж поки увесь вугіль у йому не перегорить, чавун не загусне ї не переробитьсьа через те в залізо. Це найважча робота на всїм заводї, бо вона робитьсьа руками; дльа неї шче не придумано гарноїї машини.

Далї сталї і залізо переходять в величезну кузню, в котрій знаходитьсьа 18 молотів, із котрих найбільшиї важить 4000 пудів. 15 величезних парових машин, маїучих вкупї силу 4,250 коней, ріжуть, стружуть, виточують ту сталї і те залізо, між тим як 54 менші машини в 500 кїньских сил вкупї виробляють із їїх різні частї ї шматки, потрібні дльа будованья машин, кораблів, мостів і т. д. Нарешті всі ці одлитї ї викованї річі переходять в великі маїстерські, де більш 2500 робїтників складають їїх до купи ї здають готовими, спосїбними бути призначеними хоч до плаванья по морью, як пароходи, хоч до їїзди по залїзницям, як ті локомотиви, із котрих менї довелось бачити вже виробку 1943-го в самїм Крезо, хоч нерїдко ї до знічтожїнья льудей, бо ми мусимо додати, шчо Шнейдер, хазьаїн Крезо, не цураєтьсьа ї такоїї роботи, як одливка пушок. Тим часом його хвабрика один із найкрашчих прикладів величезного машинного здобутка з найширшим подїлом праці не тїлько між робїтниками, але ї між машинами. Шматок руди залїзної проїде крізь руки кількох десїатків робїтників, він перероблятьметьсьа поступовно кількома десїатками машин, із котрих кожна робить своїе осїбне дїло, поки виїдеть із заводу в закінченнїї формї паровоїї машини, устоїу дльа мосту, або якого дрібногo струменту, котрі завод сам дльа себе виробляєть 1).

Ми бачимо відцїля, шчо великії машиннії здобутки прикладає до праці стїлько сили, вправляєтьсьа легко з такоїу жеїї складнїстю, кожную частину праці робить

1) Napoleon Vadot, Le Creuzot, 1875.

на стільки коротшою, шчо справді починаємо дивуватись, чому впорядкованьня машин досі дало так мало шчастья л்யудьам. Здається, треба було б тільки усюде позаводити великій машинній здобуток, шчо б сили л்யудей стали двічі або тричі більші, а праця їхня двічі або тричі менша і коротша. Так би воно і було справді, як би машини належали *л்யудьам в загалі*, а не *деяким л்யудьам-хвабрикантам*, як би вони працювали на користь усіх л்யудей однаково, а не кількох хазяїнів, котрі їми володають.

Теперечка ж діло стоїть конче інакше. Великій здобуватель, капіталіст, котрий один має міжливість упорядковати своје господарство по своєму бажаньню, заводить машини овсім не дльа того, шчо б полекшати роботу своїх робітників, а просто затим, шчо б частину своїх робітників замінити машинами. Воно певно вигодніше: машини годувати не треба, плати вона не просить і змов вони між собою не роблять. Але конче без робітників не можна обійтись і при машинах, тільки дльа рівного здобутку їх треба далеко менше. Це капіталістові і на руку. Купивши машину, він лишає собі стільки робітників, скільки йому треба, шчо б управитись з машинами, платить кожному стільки ж як і перше, бо потріби робітників остались ті самі, править з кожного стільки ж годин праці, бо і сили їхні не змінились, а остатніх робітників, ставших йому непотрібними, він розшчитує, кажучи, шчо вже не має дльа їх роботи. Колиб машина належала усій громаді робітників, то вони справді могли б, не зменшаючи здобуваньня, переміньтись на праці при машині; машина справді б їм пособляла, роблячи їхню роботу коротшою і лекшою. Але тепер ні; машина в руках капіталіста починає боротьбу з робітниками, вона не влекшує праці одної часті робітників і овсім отніма заробіток у другої частини. Таким робом бариш хазяїна буде більшиј.

Шчо ж від того діється? Дльа того, шчо б дати від-

повідь на це питаньня, подивимось, як змінюється число робітників в якій стороні в ті часи, коли число машин раптово більшає. Так напр. в Англії на шовкових хвабриках в 1856 році було веретен 1,093,799, в 1862 р. 1,388,544; в 1856 р. ткацьких станків було 9260, а в 1862 р.—10,709. Робітників же в 1856 було 56,131, а в 1862 зосталось усього 52,429. Це визначає, що в тої самій час, коли число веретен побільшало на 26,9%, ткацьких верстатів на 15,6%, *число робітників поменшало на 7%*. Подібне цьому діялось і на вовняних хвабриках: в 1850 р. працювало 875,830 веретен, в 1856 —1,324,549, в 1862 —1,289,172, а робітників було в 1850—79,737; в 1856—87,794 і в 1862—86,063. Таким робом число робітників хоч трохи побільшало в загалі, але менше, ніж верстен, а під кінець почало зменшатись. Окрім того число малих дітей між робітниками виросло з 9,956 до 13,178. Остатне діється через те, що при машині в загалі не потрібно великої сили от робітника, а капіталістові користніше мати більше дітей на своїй хвабриці, бо він платить їм багато дешевше.

Таке саме як при хвабрикації шовку і вовни, діється маїже в усіх других здобутках, навіть і в хліборобстві, в котрому де далі, тим більш машини стають на місто робітників. Теперечка вже в Англії загальне число всіх сельських робітників упало нижче от числа прислуги, т. ї. лудей, котрі не маючи жадного заробітку, ні в хліборобстві, ні на хвабриках, шчоб не вмерти з голоду, ідуть за дуже дешеву плату у лакеї, куховарки до панів, кунців, аби тільки як небудь прохарчуватись. В 1861 році в Англії всіх хліборобських робітників було 1,098,261 чоловік, робітників на ткацьких хвабриках і на всіх вугольних і металічних копальнях в купі 1,208,442, а самої тільки домашньої прислуги 1,208,648. ¹⁾ У теперешні часи ті цифри шче змінились

¹⁾ К. Маркс I. с. стр. 393.

в тім же самім напрямку. Число хліборобських робітників упало нижче от 1,000,000, а число прислуги доходить вже до 1,300,000. Це страшенно і вимовити: в стороні, в котрій більш 20,000,000 людства, менш одного мільйона працюють над найпотрібнішою для усіх річю, над хлібом і в тої самій час трохи не 1¹/₂ раза більше людей живуть конче дурно, не здобуваючи навіть і крихти чого небудь дієсно потрібного для громади, бо певно шчо тепер ні один скілько небудь розумний чоловік не посміє вже сказати, шчо прислуга одного чоловіка другому, можеть бути дієсною потребою. Усі 1,300,000 англійскої прислуги і окрім неї всі робітники без роботи, котрих теж јесть чимало, усі люди принуджені пересілятись в Америку, усе це *поверхне, непотрібне людство*, викинуте на вулицю боротьбу з машинами капіталістів. Та справді нашчо і люди для капіталістів, коли в їх јесть стілько машин, шчо напр. самі прядальні машини при 500,000 робочих шчо року напрядајуть стілько, як би могли напрядати тільки 100,000,000 робітників, на ручній прядальці. Хазяїнам потрібно мати 500,000 робітників теперечка, ні одним більше, а коли родиться їх шче, то нема їм міста на світі, нема їм роботи, немає і хліба. Нехај тікајуть, нехај гинуть, аби не мозолили очі својеју нуждоју, аби не льякали міжливостью колишнього бунту! Ось де лежить правдива основа для прихильників Мальтусової думки, а овсім не в тім, шчоб земля не вистачала хліба своїм власним дітям.

Та і гарно ж беруться англійські хвабриканти до зменшання людства, кращче навіть од німецьких інженерів з їх круповскими пушками. „Долини Індїї біліють от кісток ткачів баволни,“ умерших от голоду після впорядковання великих пряділень і ткацьких хвабрик в Англії, пишеть навіть сам англійскій генерал-губернатор із Калькутти. Але не самі тільки Індуси вмирајуть через машини Англії; гинуть і жеї вла-

сниї діти. В хліборобських округах Англії із 100 дітей народжених за першій рік вмирає от 9—12, а в великих хвабричних центрах: Манчестері, Еттоні, Нотінгемі і ін. більше 25—26. Така велика смертельність має најголовнішчим резоном те, шчо матері працьують на хвабриках, а діти застаються без доглядю, голодні, або навіть їм нарочито дають опіум, шчооб вони спали і не робили крику.

При теперешнім господарським порядку машини мають гублячиї вплив не тільки на життя і на здоровя робітників, а навіть на їх розвиток, їх спосібність добре робити, в загалі на їхній розум. Робітник, котрий не міняє своєїї праці, раз у раз знаходиться при одній якій небудь машині, одуріває на решті так само, як і в мануфактурі при дуже дрібному поділу праці. Окрім того, роблячи цілісінький вік, він усеж не навчається ніякому самостійному ремеслу. Чим нижче стає в робітників розвиток тіла і духа, тим гірше вони згинаються під ярмом хазяїна і тої здімаються над ними кажучи: „Хвабричні робітники не повинни забувати, шчо їхня праця єсть дійсно најлекша і најпосліднішча; шчо не ма праці, до котрої лекше було б звикнути і за котру б платили шче так добре, прірівнюючи плату до вартісті праці. Ніякій іншій праці не можна вивчити так швидко велике число лудей, як хвабричній. Хазяїські машини мають далеко більше визначанья для здобутку, ніж праця і умінья робітників, котре таке мале, шчо йому в шість місяців кожній мужик научиться.“¹⁾

До такого станья довело робітників неправдиве впорядкованья великого машинного здобутку в Англії, в тії стороні, де вже далеко більша часть праці, через ступні ремесла і мануфактури, дішла до хвабричного впорядкованья. Але початок цього впливу за-

¹⁾ К. Маркс, I. с. стр. 375.

мітно навіть і тепер уже в таких землях, де машин щче не дуже багато, але де вони заводяться занадто раптово, як напр. в деяких частинах України:

Не багато єсть на світі таких країв, де б дльа хліборобства було б вже позаводжувано такого багацько різних машин, як в південній половині правобережної України. Хіба тільки шчо в Англії, в північній Америці, та в Венгрії є їх щче більше, ніж в південній половині Київської і північної Херсонської губернії. Особливо в тих містах багато парових молотилок. Трохи не в кожному селі є парова машина, хоч в пана, хоч в жида арендатора. Як виїдеш часом в осени на могилу в полі, то інший раз побачиш їх не менш як п'ять за разом, шчо курять у степу. В інших великих господарствах, напр. в Звенигородському повіті в Шподі, в Калигірці є їх по три і по чотири. Звісне діло, шчо в тих землях, де зразу заводилось багато машин, напр. в Англії, Саксонії, Бельгії, та навіть і в Московській і Владимирській губерніях, ціна робітникам через машини завше зменшувалася, бо машина з якими двадцятьма чоловіками, справить стілько роботи, скілько наперед того і сто робітників навряд чи зробили б. Через те остатні вісімдесят чоловік мусьять шукати іншої роботи, мусьять найматись дешевше, а як часом то лишайуться без жадного заробітку. Затим то прості льуде в західній Европі і на Московщині з початку дуже ненавидили машини, а як де, то і досі ненавидять. У нас річ трохи інакша, бо шче рідко де льуде жаліються, шчо б машини в їх одбивали роботу. У степовім краю південної України землі є доволі, а льудеї не багато, і через те, поки не було парових молотилок і інших машин дльа хліборобства, то дуже багацько ґрунту раз у раз зоставалось не ораним. Як почали навозити з закордону ті машини, т. і. від 1855—60 р., то пани стали засівати хлібом в два, або і у три рази більше поля, ніж наперед того. Усьак знає, шчо в нашій сто-

роні пани завше дуже поспішаютьсьа з усякоюю роботою в хліборобстві. Кожен пан бажає, шчоб у його було і виорано і засіяно вперед, ніж у сусіда. Кожен пільнує зібрати весь свій хліб, як він постигне, за який тиждень, а особливо всяк гонитьсьа за тим, шчоб як можна швидче вимолотить свою пшеницьу і відправити її до Одеси або до Миколаєва. Наше зерно тільки тоді добре купляють за границьу, коли воно буває представлено до кораблів дуже рано, вже в августі і у сентябрі місяцях. Через те поки шчо воно в нас шче рідко трапляєтьсьа, шчоб машини одбивали роботу в льудей. Так само не можна казати, шчоб і ціна на льудську працьу стала менша від того часу, як у нас завелись машини. Тим часом одначе і нашим льудьам буває од машин не мало лиха. Перво на перво, через машини, та велике паньске господарство, дрібне мужицьке руїнуєтьсьа до решту. Ми вже казали, шчо пани дуже поспішаютьсьа з усякоюю машинноюю роботою. Шчо ж з того виходить?

В нашій стороні пани најмають льудей до роботи шче зарані, по весні, або в осени, у тої час, як з льудей податки збирають. Тоді саме пани дають льудьам гроші на одробіток на десьятини, або до машини. От же ж як почнетьсьа панська робота, то льуде мусьать шчо дньа виходити до неї, хоча б на їх власних нивах зерно на земльу висипалосьа. Через те воно завше і буває, шчо в льудей і виорано, і посіяно, і убрано пізнішче, як в панів. Певно шчо це дльа льудей велике лихо: як буває шчо в пана стоїть на десьятині 15 кіп., то в мужика тільки 10. Пан з кожної копи пшениці має шість мірок, або і цілу четверть зерна, а мужик яких мірок чотирі, бо решта висипалась або миші поїли. Пан свій хліб продає рано і за дорогу ціну в Одесі або в Миколаєві, а мужик хіба шчо післьа Дмитра (26 октября) вивезе яку торбинку в містечко і віддасть її на базарі жидам за півціни. А це все через шчо

діється? Через те, шчо в панів багато ґрунту і господарство велике і машини єсть, а в льудей ґрунту трохи, хазьяєства дрібні і машин немає. От же ж чим більш пани машин накупляють, тим більш вони хліба насивають, тим їхні господарства ростуть обширніші. Чим дальше, тим гірше льуде гаютьсьа по заробітках, на панських ланах, та коло панських машин, і тим гірше руїнується їх власне господарство.

Окрім того праця біля машин на Україні впорядкована дуже не добре. Кожен знає, шчо пани та жиди мають от машин велику користь. Усьак добре розуміє, шчо та користь іде їм не от самих машин, а від льудей, котрі коло них працюють, бо звісно, шчо машина, хоч як хитро вона зроблена, все ж таки сама, без льудей, ніколи нічого до ладу не доведе. Тим часом ніхто не турбується про долю і здоров'я тих льудей, котрі біля неї роблять. А робота при машинах кінче не легка і не безопасна: Машин не давно понавозили в нашу сторону; наші льуде до їх шче не кінче привикли і через те не рідко трапляється лихо робітникові от машини. Іншиї раз вона чоловікові пальці поодриває, другиї раз усьу руку; не рідко буває шчо і до смерті вб'є, або шче гірше, скалічить до віку. Таке лихо буває дуже часто, тільки про його шчось дуже мало знають. Навіть ми сумліваємось, шчо б була на Україні хоч одна парова молотилка, котра б своїми колесами та зубами не потрошчила льудських кісток, або не пролила крові робітників. Ми знаємо не про один дес'яток таких случаїв, знаємо, шчо де на яких машинах такі річи бували по три і по чотире рази, але ми не знаємо і одного случаю, шчо б той пан, або арендатор, котриї був хазьяїном машини, заплатив хоч копійку робітникові за каліцтво. Найбільш бувало нещасних случаїв в перші роки, як тільки понавозили машин у нашу сторону, одначе не рідко вони трапляються і тепер. ¹⁾

1) Див. за прикладами в V т. Громади, стр. 95—97.

Певно шчо це завше так було і буде всьуде, де *робітників працьує за гроші на панських, чи хвабрикантських машинах*. Хазьаїн має машину, має і гроші; йому байдуже, шчо його машина кого вб'є, або скалічить якік дес'яток л'удеї. Він завше найде інших робітників, бо нужда та голод приведуть їх до нього. Тим часом одначе і тепер вже в інших краях, напр. в Англії, хоч і там робітники працьують на хазьаїнських заводах та машинах, та усе ж в Англії робітники хоч трохи вільнішчі і освіченішчі од наших і вже вони своїми бунтами, то розбиваньням машин, присилували хазьаїнів до того хоч, шчо ті мусьять платити їм грішми за каліцтво, котре вони добудуть роблячи на тих машинах. Певно, шчо, по правді кажучи, здоров'я чоловіка не можна оцінувати ні на які гроші, одначе все ж, як став чоловік калікою, то треба йому чимсь харчуватись. В Англії робітники до того часу розбивали, та палили машини і заводи своїх хазьаїнів, аж поки не настав такиї закон і звичаї, шчо хазьаїни примушені були їм платити за каліцтво доволі великі гроші. Не завше вони і там чесно платять, бо д'ля багатого чоловіка закон не писаниї, не завше так само їм положено платити стілько, як п'стрібно би, одначе бувають случаї в Англії, при дуже т'язким каліцтві, шчо хвабрикант мусить заплатити робітникові навіть до 1000 фунтів стерл. (7500 карб.)

Шче раньше як до хліборобства, машини стали прикладатись на Україні до деяких інших здобутків. Найголовнішчі між ними це здобуваньня сахару і горілки. До їх ми тепер і обернемось.

Сахарні заводи проїавились у нас з 30 років нинішнього віку і, під впливом кріпосної праці і таможенної пош-лини на ввоз закордонного сахару, дуже швидко пона-ростали багато де в яких містах Россії, а особливо на Україні. З початку звичаїно варили сахар на голім вогні, але швидко знаїшли користнішим приложити до

цієї хвабрикації парові машини. За остатні роки були ще впорядковані деякі важні зміни, так напр. замість пресів дльа видушуваньнѣ бурьакового соку, його добувають осібними витьажними (диффузійними) машинами на деяких заводах, напр. в Канівськѣм повіті на заводах Лопухина-Демидова і в інших.

Найпершій завод на Україні, здається, був збудований з Канівськѣм повіті при селі *Трошчині* Поньатовського у 1832 року. Затим найбільш будовалось заводів в кінці трицятих і сорокових годах, а потім знов в кінці шістидесятых. За остатні роки де які із заводів були позакривались, тим часом і тепер ще деякі нові будуються. Таким робом ми бачимо, шчо сахарні, не дивлячись на весь плач їхніх хазьаїнів, шчасливо пережили часи скасуваньнѣ паншчини, браку робітників і т. д.

Загальне число всіх сахарень в усїей Россїї в 1874 р. рівнялось 224. Із них приходикосѣ на цілком Українські губернії з Бессарабією: ¹

	Сахарень.	Наїх робітників.	Пудів сахару.	Вартість його.
Київську: пісочних	66	26,000	3,120,000	14,040,000
„ рафінадних	8	3,100	2,600,000	15,600,000
Подольську пісочних.	33	10,250	1,200,000	5,400,000
„ рафінадних	4	1,050	400,000	2,400,000
Волинську пісочних	5	1,380	210,000	945,000
„ рафінадних	1	350	250,000	1,500,000
Бессарабію	1	?	18,375	75,000
Харківську	23	?	509,096	2,050,000
Чернігівську	17	?	220,488	880,000
Полтавську	3	?	44,747	180,000
			Виробляють пудів сахару.	
				Вартістьју карб.
Вкупі:	161		Піску 5,322,696	22,000,000
			Рафінаду 3,250,000	19,500,000

1) *Чубинскій*. Свеклосахарні заводи, Київ, стр. 60, 1874. Ми рахуємо в купі з цілком українськими губерніями Бессарабську, хоч у нїї тільки менша половина льудей українці. Ми за те не рахуємо українських повітів Куреської, Воронежської і Ставропольської губ. Загальна купа здобутку на Україні, котру ми так вираховуємо, буде доволі вірна.

В 1877 р. заводів в усій Россії робило 220, з них на Україні 177, а вироблено піску в усій Россії 11,209,197 пудів, а з них на Україні 9,856,757 пудів (з них у Київській губ. 5,520,566). (Ежег. по М. Ф. 1878.)

За шість років (1871—1874) число всіх заводів побільшало небагацько, усього на три завода, за те робоча доба на всіх заводах дуже виросла в гору. Пересічне число робочих суток з 88 стало 113, т. ј. побільшало на цілих 25 суток, або коло 30%. Найбільше виросла доба праці на сахарнях у Полтавщині і Чернигівщині: — на 31 сутки, найменш в правобережній Україні — на 6 суток.

Відцільа ми знов бачимо, шчо де далі, тим лекше стаје хвабрикантам добувати робітників, бо інакше вони не сталиб вбільшувати посівів буряків і здобутку сахару. Ми бачимо знов, шчо в лівобережній Україні цей зріст хвабричного здобутку швидчий, ніж на правим березі і це повинно визначати, шчо тамичка легче і дешевше можно мати робітників. Це і не дивно, бо ми знајемо, шчо льуде часто ходять на заробітки з лівого боку Дніпра на прави, а дуже рідко навиворот. Мајучи дејаке знаньня про дольу робітників на сахарнях тільки із правобережнојі України, ми тим часом не сумнівајемось, шчо все горе і уся неправда, які ми виложимо, не в меншій, коли не в більшій мірі терплятьсја робітниками при сахарнях по лівім боці Дніпра.

Јак ми бачили, число робітників на сахарнях трьох право-бережні губерній переходить трохи за 42,000. Певно це тільки робітники заводські, шчо працюјуть зімоју при виробці сахару, а јак би поррахувати всју молодіж сільску, котра ходить на бурякові плантації літом, то загальне число робітників при сахарнях перејшло б кілька сотень тисяч. Тим часом теперечка ми говоритимемо тільки про чисто-заводских робітників. Вони далеко не всі Українці, бо чимало на нашч заводи приходить льудеј із губерній Орловскојі, Смолен-

скої і губерній білоруських. На Смілянським заводі Бобринських єсть навіть цілий виселок Білоруссів. ¹⁾

Заводи наймають робітників хоч безпосередно самі, хоч через підрядчиків. Хоч підрядчики, хоч заводські офіціјалісти звичајно пројавляються по селах у часи збора податків і там збирають волосного, старосту, сотських і інших дуків, частують їх горілкою, дають їм шче іншого хабара і потім ідуть вкупі на сільській схід, де вже наймають недојімщиків по тій ціні і на тих умовах, як самі схотять, бо все начальство їх піддержує, страха недојімчиків, шчо продасть худобу і одежу і т. д. Звичајно вмова робитьсья не з кожним робітником порізнъ, а з усією сільською громадою, котра обовязується к такому то строку поставити стілько то робітників. ²⁾ В загалі робітники наймаються за однакову ціну на всі заводські роботи, т. ј. вони повинни робити все, шчо прикажуть. Тільки і єсть поділу між робітниками шчо на „робітників“ і на „півробітників“, до котрих належать усі жінки і хлопці молодші 17—19 років. Звичајно півробітників буває дві пјятих загального числа всіх робітників.

У часи вмови з робітниками їм видається завдаток, шчоб заплатити податки. Звичајно видають от 7 до 15 карбованців на чоловіка, најчастішче 10—12 карб. Підрядчики навіть охоче видають і більшу часть усього заробітку вперед для того, шчоб робітник мусив упіслья в їх же завинуватитись і через те дешевше наньнятись

¹⁾ Чимало робітників на заводи јде з Чернігівщини, особливо із північних її повітів. Чим гірше земля родить, тим більш лудей *отходить* шукати праці: В Борзенсьім пов. урожај 65 пудів жита на десјатині і отходить усього 7% хазяјнів, в Чернігівському при 35 п. жита, мусять кидати сімју вже 14%, а в Новозибковському при 15 п., середнього урожају—навіть 75%. Див. Економическія скитанія. Отеч. Записк., 1880, VI стр. 417 и далі.

²⁾ В Чернігівщині наймають заразом артель робітників, через осібних артельщиків, котрим завод платить більше і котрі окрім того дістають якісь то осібні прикази із волості.

знов на другу компанію. Звичайно робітникам на дорозу ддя харчів видається от 50 коп. до 2 карб., котрих певно не может вистачити, коли приїдеться їти напр. із Смоленської губернії в південну часть Київської. ¹⁾

Заробоча плата робітнику за місяць з 30 днів звичайно буває 6 карб., а півробітнику 4 карб. Здобуток на заводі пересічно продовжується біля 120 днів і таким робом середній зимовий заробіток робітника буде 24 карб., а півробітника — 16 карб., т. ї. ддя першого 20 коп. в день, а ддя другого 13 $\frac{1}{2}$ коп. Так як довжина робочого дня на всіх заводах рівна 12 годин, то це видає за годину роботи ддя робітника 1 $\frac{2}{3}$ копійки, ддя півробітника 1 $\frac{1}{8}$ копійки.

Таку плату на решті дістають тільки робітники безпосередно наняті от заводу. Станьня тих, котрі представляються підрядчиками, шче гірше. Звичайно завод платить підрядчику за „пару робітників“, т. ї. одного робітника і одного півробітника, от 18 до 25 карб. в місяць. Із цих грошей підрядчик робить видатки на найем робітників, платить їм в місяць от 4—5 карб., харчі йому коштують от 3 $\frac{1}{2}$ —4 $\frac{1}{2}$ карб. в місяць на чоловіка, окрім того він дає робітникам квартиру і усе ж таки має чистого баришу от 2-х до 3-х карбованців в місяць з кожного чоловіка. Може це кому сдаться дивним, але це залежить від того, шчо подрядчик, *по-всігда жид*, наймає робітників дешевше от властивця заводу. Яму пособляють усі його їдиновірці; в кожному селі єсть жид-шинкарь і йому майже всі льуде винуваті. При помічі шинкарів і хабарів волостному подрядчик або його прикашчики-жиди завше наймають льудей шче дешевше от заводских офіціалістів. Трохи не половина робітників на сахарных правобережної України доставляються жидами-підрядчиками.

¹⁾ По умовам з робітниками із Чернігівщини видко, шчо за неїавку наньнявшогосья робітника з него беруть 20 карбованців штрафу, а коли тільки опізниться то по $\frac{1}{2}$ —1 карбованця за день.

Робота на заводах дуже не легка. Через увесь здо-
буток вона їде без перериву, навіть і в неділю, окрім
свят Покрова, Миколи, Куті і трох днів Різдва, та
Водосвяття. Тільки на заводах Браницького і Потоць-
кого в неділю от 6 ранку, до 6 вечера не працюють на
пресах. Суточна праця поділена на дві зміни: денна, от 12
години дня до півночі і нічна, от півночі до полудня. ¹⁾
За ціх 12 годин праці робітникам не пологоається по пра-
ву і одної минути одишки. Особливо тяжка робота
при пресах в тих заводах, де шче нема дифузіонних
машин, т. ї. далеко в більшій часті усіх заводів. В
пресових звичайно холодно і мокро і сама праця пот-
ребує великої мускульної сили. Знов на *сушиці* робіт-
ники терплять от страшенної спеки, котра доходить
до 48° Реомюра. При *дефекації* (очистці) сахару дуже
шкодять здоров'ю робітників пари *амміаку*, дуже гост-
рого воздуху, маіучого свій початок в гнилі різних нечи-
стеї сахарного бурякового соку. Робітники, котрі виї-
мають і розносять *ульфел* (нечистий шче сахар), в ве-
ликій жарі працюють маіже голі, в самих фартухах;
облиті потом, вони мусять спускатись в ями з па-
токоју, котра пристає до їхнього тіла, розідає шкіру
і покриває її сипом і ранами. В усіх остатніх одді-
лах завода праця теж їде в тісноті, грязі, на скрізь-
ному вітру і через те як заразні, так і простудні бо-
лісті занадто часті між робітниками на сахарнях.

В більшій часті заводів казарми, в котрих живуть
робітники, страшенно тісні, гидкі і позапушчені. Вели-
чина їх далеко менша навіть от тої міри, котра по-
требується законом. По більшій часті казарми побу-
довані тільки дльа *одної половини* робітників в тім
рахунку, шчо друга половина завше працює на за-
воді. Таким робом в казармах сплять трохи не круглі

¹⁾ На інших заводах визнавають охочих робити кілька змін підряд і
платять їм за те по карбованьцю за зміну. Один хлопець з Чернігівщини
проробив 12 змін під ряд, але як заснув, то і не прокинувся.

сутки, от чого певно воздух в їх страшенно псується, як от диханья людєй, так і от просушки одежі мокрої і брудної, котра розвішується тут же над головами. Сплять робітники, на чім бог послав, підстилаючи під себе дешчо із своєї одежі, бо от завода звичајно ніякої постелі їм не видається. Замість подушки најчастіше під голову кладуть чоботи. Тільки на дејаких, трохи краше впорядкованих заводах, єсть осібні казарми для чоловіків і жінок, або для жонатих людєй. Звичајно ж усі сплять в куні, і казарма тільки і має два отділа: спальню і застольню. Шче гірше приходиться от тісноти тим робітникам, котрих розмішчують по хатам у мужиків, бо звичајно најмають хагу на кількох чоловік, шчоб це заводу обходилось дешевше.

Тільки на дејаких із сахарень людєй харчують доволі і не дуже погано, так напр. у Бобринских і в Семіренка полагається по фунту мнѣса в день на робітника. За те маје в усіх остатніх заводах мнѣса дають тільки 2—3 рази на тиждень і не більше як по 1/2 фунта. Житнього борошна полагається от 1 пуда 30 фунт. до 2 пудів в місяць на чоловіка, каші, звичајно пшона, по 30 фунтів. Соли отпускається 3—4 фунтів і стілько же сала. В піст замість сала дають конопляну олію. Приварку, т. і. боршчу і т. д. дають дуже трохи, хоча в нашім крају овошч конче не дорога. Робітники почної зміни вечеряють в 11 годині вечера, снідають у 6 ранком, а вернувшись в 12 днѣа обідають і зараз лягають спати. Денна зміна обідає в 11 днѣа, зараз по обіді починає роботу, полуднує в 6 вечера і вернувшись з роботи у північ, вечеряє. На обід звичајно дають боршч і кашу. Коли єсть мнѣсо, то воно вариться в боршчу, потім вијмається і роздається робітникам. На вечерю дають те саме, шчо на обід, на сніданок і полудень звичајно тільки самиї хліб.

Такі одначе тільки харчі тих робітників, котрі наньаті самим заводом. Тим, котрих харчують підраядчики,

приходиться далеко гірше. Жиди дають їм і борошно непросіане і м'ясо не свіже і олію з водою і усього як можна менше, аби їм обходилося дешевше. Окрім того, не даючи робітникам порції горілки, що на решті діється тільки на кількох заводах, підрядчики тут же при заводі починають торговати горілкою, в певній надії, що робітник, присилуваний тязькою працею, при поганих харчах, питиме горілку на свій кошт і дасть зірвати з себе підрядчикові ще новий бариш.

До всього цього лиха в життєв'ю робітників на сахарнях треба ще додати конешній брак всякого впорядкованьня, котре б мало метою хоч трохи полекшати їхню долю. Так напр. далеко не на всіх заводах єсть бані, або купальні, а коли і єсть, то малі аж до смішного, по числу робітників. Так само ніде на заводах нема особих сушилень для мокрої одежі і навіть нема особих прачок для праньня сорочок робітникам, котрі через те звичайно ходять в чорних сорочках, аж поки вони на їхніх плечах не розпадуться.

При таких обставинах кожен розуміє, що робітники повинні часто слабувати, працюючи по сахарнях. Тим часом далеко не при всіх заводах єсть больниці і навіть далеко не всі заводи наймають лікарів для своїх робітників. Порядні больниці єсть тільки в Смілії, Городищі, Тальнім. В кожному случаї заслабши робітник рішається на той час заробітної плати, а підрядчики навіть вищитують із їхньої плати за харчі. Робітники, покалічені на заводах, тільки зрідка дістають карбованців з 10 за своє каліцтво, звичайно ж їм не дають нічого. В загалі відносини робітника до заводського начальства визначені в умові формулою: „повинуватись усьому, що буде приказано“ і через те приліщчики і інше мале начальство дозволяє собі не тільки лажати робітників, а навіть і бити їх. Окрім того штрафи назначаються часто без жадної законної основи. ¹⁾

1) *О. Новостройенскій*, Київській Телеграфъ, 1875, № 20 і 22.

От таку то муку за працю терпить робітник на сахарні цілих 4—5 місяців і на решті вертається до дому з якими 5—6 карбованцями, а частіше конче без грошей, іншій раз виноватій підрядчикові і з подібною умовою на слідуєчий рік. Про вплив, який має заводська робота на власне господарство і на сімейне життя крестянина, на його моральність, при тім цянстві і распутстві, котрі звичайно панують на заводах, ми вже тутки говорити не будемо, бо в цій розмові не хочемо виходити далеко за чисто господарські справи.

Після цього загального огляду життя лудей на сахарні даємо ще, по дописі із Брацлавського повіту Подольської губернії, деякі приклади до всього того, шчо ми казали.¹⁾

„Я буду казати про јідну Степановську сахарню.... Ця сахарня належить до товариства, котре має 8000 десьатин купленојі землі і 4000 десьатин лісу. Окрім того, јак сказано в надрукованому уставі, товариство мусить мати 4,200,000 карб. грошей; але справді цих грошей не має і вони лічаться тільки на папері, а все діло ведеться на гроші, позичені за добрі всотки в Київських банках.

„З самого початку Степанівська сахарня понајмала на службу економів і прикашчиків з польскојі шляхти, а тамошнього жида, Мошку Дубицького запросила до себе в підрядчики, шчоб најмав робітників. Цеј жид до сього часу був чоловік бідниј; але најмајучи на сахарню 800 або і більше робітників на рік, захвав собі в кешеню за вісім чи девять років тисяч з двацьять лудських грошей.

„Завод змовляється з підрядчиком і платить јому в місяць за 30 робочих днів по 14 карб. 56 коп. за кожного робітника, та по 8 карб. 56 коп. за полуро-

1) Громада, V, стр. 89 і слід.

бітника. Замість завдатку підрядчик дає робітнику весь заробіток вперед за 4 місяця, але йому не приходиться тих грошей і в руках подержати, зараз набігають старшина з писарем і відбирають їх за різні податки та недоїмки. Без їх підрядчик не міг би робітників наньняти так дешево і через те він дає їм по 1 карбованьцю за кожну продану йому душу. Яму нема чого жаліти цього карбованця, бо за його підмогою він наймає робітника за 5 карб., а полуробітника за 3 карб. 50 копійок в місяць. На кожній парі робітників підрядчик баришує таким робом 7 карбованців кожного місяця і от 30—40 карбованців за весь здохток.

„Але йому цього мало і підрядчик, де тільки мога, норовить зірвати з робітника хоч копійку: занедужає робітник на один день, він вишчитає з нього; зостанеться на кілька часу вдома залатати чоботи, або полагодити порвану свитину, він одвертає за *цїлий день* від заробітку. Так само шахрує і біля харчів: на кожного чоловіка по вмові випадає $\frac{1}{2}$ фунта мнѣса в день; але підрядчик хоч і дає, та тільки по стілько, шчо хиба деякому припаде по шматочку, остатні ж їдять одну ту бурду, де варилось мнѣсо. Але це шче не все. Море підрядчик робітника голодом, ганьає на роботу, шщоб і трохи не оддыхав; а як приїде діло до рошчоту, то він його шче і обшахрує; він заплатить робітнику не за ті дні, шчо чоловік робив, і за які сподївавсь одібрати гроші, а тільки за ті, шчо записані в підрядчика.

„Загльанемо ж тепер в жильля робітників. Всі вони живуть в казармі. В цїй казармі је дві половини: в одній живуть тільки робітники, а в другїй — шче зроблена і кухня. В кожній половині біля стїн і посередині зроблені ліжка з дощок, де сплять робітники. Тут так тісно, шчо між ліжками хиба два чоловіка тільки розминеться. Долівка земляна з вибитими скрізь

великими јамами, так шчо навіть можна ноги покалічити. Смітьгьа мабуть ніколи не виноситьсьа, а загортаєтьсьа під ліжка, бо там лежать цілі купи гною; хоч і кажуть, шчо је якась „вентіляція,“ але вонь в казармі ніколи не проходе. Спить робітник на својї свитині, котру підстїла, як льага спати. В обох половинах живуть всі робітники разом з жінками і дівчатами, котрих је душ 80.

„Кожен завод повинен мати своју больницю з аптекою, фельдшера і лікарья, шчоб хворому можна було б хоч трохи допомогти, а як завод не хоче мати свого лікарья, то мусить просити повітового, шчоб раз у раз приїздив. Лікарь повинен давати не тільки запомогу хворим, але разом з поліцією мусить придивлятьсь до санітарного стану робітників, се б то шчоб в казармах було чисто, сухо і тепло, шчоб харчі були свіжі і здорові і таке інше. Замість всього цього, заводьскїй лікарь одбирає карбованців 1,500, а як його не має, то повітовїй теж карб. 300—400, — по вмові з хазяїном; першиї за те, шчо мусить бути на заводі „свїй,“ бо свїй буде мовчати, а другїй, — шчоб приїхав, не доглядівсь до чого йому треба, а де з ким побазикав та викурив цигарку. Так само і становїй буде мовчати, бо і його не забувають: перепада і на його долю карбованців з 300. „Праведні та милостиві судьді“ теж не звертають своєї уваги на бідного робітника, хоч і зовутьсьа вони милостивими, та тільки милость їх не дльа робітників, а дльа тих, хто їх теж не зоставляє своїми милостьями. — „Де нам позиватись“ казав мені один робітник, „коли скрізь і всі підкуплені; подаси жалобу хоч би до мирового і маєш надїю, шчо тебе не осудьять; аж гляди, рішили, та не на твою користь: здихнеш тільки тьажко, та руки опустиш.“

Сахарні самі займають більш $\frac{2}{3}$ усіх хвабричних робітників в правобережнїй Україні і добру частину в усіїї остатнїї і через те все сказане про їхне житьгьа відносить-

сья в загалі до заводських робітників на Україні, бо звичайно кажуть, що на сахарних шче платять більше і життья найкраще між усіма іншими хвабриками.

В нашій стороні після сахарень найбільше визначанья ддя робітників мають винокурні. Так само як і сахарень, українська земля має на собі велику частину всіх винокурень Россії, хоча на решті далеко не в такій мірі як сахарень. Загальне число винокурень в Европеїській Россії, на котрих працювали в 1874—1875 році, рівнялось 2,569 і викурено на їх спирту біля 27,000,000 відер.¹⁾ Із тих приходиться на губернії України з Бессарабію.

	Заводів.	Викурено спирту безводного (100°) відер.
Київську	150	1,051,133
Волинську	159	748,395
Подольську	136	1,466,810
Чернігівську	123	876,875
Полтавську	95	1,035,306
Харківську	76	1,466,704
Катеринославську	15	140,291
Херсонську	26	261,417
Бессарабію	24	384,589
Тавричеську	?	?
Вкупі	804	6,924,806

Таким робом дев'ять українських губерній здобувають більше $\frac{1}{4}$ часті усього спирту в Россії, а число їх заводів ледве не доходить до одної $\frac{1}{3}$. Про число робітників на винокурнях можемо тільки сказати, що в Київській губернії їх 2600, Подольській 1620, Волинській 1420, або 5640 на 445 заводах, або ложучи пересічно біля 14 чоловік на завод (на лівім березі заводи трохи більші) на українських винокурнях повинно працювати не менш 10,000 робітників. Далеко

¹⁾ Жежегодник фінансів, 1875, стр. 374—377.

більша частина цих робітників Українці, селяне із тих же міст де завод, на котрому вони працюють. Кожен, хто знає, які величезні податок казна бере з горілки, т. ж. 7 копійок з градуса, розумітиме, шчо цілу четверту часть цього најголовнішого свого доходу вона вибирає із здобутків праці Українців.

За остатні роки в Росії позаводилось чимало пивоваренних заводів і окрім того шче јесть в кожній мајже губернії заводи, на котрих варять мед, або такі, де роблять пиво ј мед вкупі. В усіій Росії пивоварень 1,527, заводів дльа пива ј меду 269, дльа самого меду 226, а вкупі 2,021, число не дуже мале, після котрого можна було б думати, шчо мед і пиво починають хоч трохи замінять собою горілку. Тим часом по величині здобутку ці заводи не можуть бути прирівняні до винокурень.

В Українських губерніях јіх в загалі не багато:

	Заводів пивоваренних.	Дльа пива і меду.	Самого меду.
В Київській	62	12	13
„ Волинській	90	1	6
„ Подольській	49	?	2
„ Полтавській	30	2	3
„ Харьковській	19	6	2
„ Чернігівській	21	1	5
„ Бессарабській	10	?	?
„ Тавричеській	17	2	1
„ Херсонській	47 ¹⁾	2	4
Вкупі . .	345	26	36

Робітників на пивоварнях правобережної України біля 600, оборот біля 250,000 карб.

Великі в загалі розвиток хліборобства на Україні, котриј, окрім продажі хліба за кордон, пројавився ј великим здобуваньням спирту, мусів мати вплив і на інші

1) В самій Одесі 5 заводів, котрі виробляють 500,000 відер, т. ж. по 2¹/₂ на кожну льудину. (Стат. Одес., стр. 8).

хвабричні здобутки, в основі котрих лежить багатство в хлібнім зерні. От через шчо не дивно, шчо Україна стала дльа всієї Россії најголовнішчим місцем дльа виробки борошна, крохмалю і т. і.

По вартості здобутку борошна на першім місті стоїть Херсонська губ., а швидко після неї їдуть Чернигівська і Київська. 1) Парових млинів в Россії шче дуже мало (всього 145), але маїже всі, котрі єсть, знаходьтьсьа в Польщі, або на Україні. Так напр. в самій Одесі 22 парових млинів, загальній оборот котрих рівняєтьсьа 4,200,000 карб. Шчо року вивозитьсьа біля 1,000,000 пудів борошна за кордон. 2) В правобережних трьох губерніях знаходитьсьа млинів:

	Парових.	З оборотом.	Водяних крупчаток.	Оборот.
В Київській . . .	18	900,000	67	2,300,000
„ Волинській . . .	3	150,000	34	1,000,000
„ Подольській . . .	12	600,000	107	2,600,000
Вкупі . . .	33	1,650,000	208	5,900,000

Робітників на ціх великих млинах 3253. Окрім того шче в трьох губерніях єсть 414 топчаків (кінських млинів) з 1,242 робітниками і оборотом в 1,200,000 і простих млинів водяних 5,584 і вітряків 4,638. Наїбільш вітряків будують на решті не в трьох південно-західних губерніях, а в Херсонщині і Черниговщині. Усіх млинів в Россії 81,320, оборот 61,469,900 карб.

Із ціх чисел ми бачимо, шчо здобуток борошна на Україні не мали і певно вистачив би дльа всіх льудей, як би був кращче впорядкований. Теперечка ж наїбільш млинів знаходитьсьа в аренді, а от цього дльа Українського народа єсть два дуже великих лиха: перве це те, шчо арендарі по звичаю своєму більш шахрувати, ніж господарьувати, ніколи не содержать млинів і гребель в

1) *De Liéron*, I. с., стр. 140.

2) Настоящая численность Одесскаго населенія. *Федорова*, стр. 55, 1877.

порядку, через шчо вони далеко менш виробляють, як би можна було і страшенно швидко руйнують самий млин. Друге, це звичай брати за промол не грішми, а натурою, *мірчукове*, дуже велике, до $\frac{1}{10}$ і навіть $\frac{1}{8}$, котре, не говорючи вже про страшенну дороговизну промолу, шче пособляє арендарьам обмірвати і іншим робом обмошенничувати льудеј. Це дуже велика неправда тим більш, шчо кожен добре розуміє, шчо млин, річ потрібна усім льудьам рівно і притім движима силами природи: паром, водою, чи вітром, повинен бути безпремінно громадською установою, а не власністю або арендою якого здобувателя даремних баришів.

На рьяду з паровими машинами в Одессі теперечка впорядкований великий крахмальний завод і окрім того шче јесть 4 макаронних і галетних (сухарних) заводів, котрі виробляють товару на 185,100 карб. Також заводи јесть шче: крохмальний в *Винниці* і макаронний в *Бердичеві*, окрім того парова *пікарня* в Кіјіві.

На цьому ми мајже повинни скінчити наш перегляд великого машинного здобутку на Україні, бо хоч і јесть по декуда роскидані інші невеличкі хвабрики, але јіх так трохи і вони такиј малиј вплив мајуть на життья нашого народа, шчо јіх перелічувати по одній і дуже тьажко, та навіть і не потрібно. Так напр. в трьох правобережних губерніях виробляјеться паперу на 9 заводах 411 робітниками на сумму 326,265 карб. Три четверти цього здобутку відносятьсѣ до Волині. В Одессі теж працюје одна папірна хвабрика, котра виробля тілько простиј обверточний папір вартістю на 90,000 річно. Окрім того Одесса маје дві хвабрики канатів і вірьвовок, котрі вкупі виробляють јіх на 340,000 карб. і частину посилають навіть за кордон.

Бавольняних пряділень і ткалень, т. ј. тих, котрі најголовнішчі в Англії і деяких губерніях Московщини, на Україні здајетьсѣ шче овсім не маје.

Ми навмисне отложили на кінець один машинний здобуток, розвиток котрого на Україні ще дуже малий, але без котрого ніколи ні в якій стороні не можеть бути гарного зросту хвабричної праці. Це здобуток заліза, його виробка і будованьня різних машин, конче потрібних для кожного великого хвабричного здобутку, для гарного хліборобського господарства і на респіті для впорядкованьня хвабрик, шчо будујуть нові машини.

Досі добувається на Україні заліза дуже трохи, але не затим шчоб залізної руди в нас браковало. В Донецькому кряжу єсть непорушений скарб залізної руди, котриј вистачив би навіть для такого широкого здобутку заліза, який напр. тепер єсть в Бельгії. ¹⁾ Тим часом в Катеринославщині єсть тільки три заводи, з котрих один, Луганський, обробляв досі чавун, привезений з Уралу, другиј, Петровський не вдався і замість його тепер упорядковано Лисичанський, на котрім справді виробляється де шчо чавуна. Третій завод Јуза на річці Кальміусі, котриј після довгого непорядку, боротьби з робітниками і т. д., теж почав добувати чавун із власної залізної руди. ²⁾

Де в яких із західних губерній, між іншими на Волині, знаходять залізну руду особливо в болотах і перероблюјуть її на чавун, або залізо в невеличких грубках. Це залізо служить для виробки дрібного струменту для крестьянського господарства.

Який малий здобуток заліза на Україні, видно із того, шчо коли в 1871 році в Россії в загалі добуто заліза:

1) *De Livern.* I. c., стр. 107.

2) На цих заводах најтяжчу працю, *пудльованья*, т. ј. переробку чавуна в залізо, вже через 6 місяців після впорядкованья заводів, робили Українці найбільш із села Каменниј Брод. (Фелькнер, I. c., стр. 61). Між тим навіть *Крезо*, після ста років здобутку, виписує ще з Англії частину робітників *пудлярів*.

Так само мені довелось бачити, як наші прості мужики за кілько тижнів привчались бути машиністами біля парових молотилок.

	Пудів заліза.	Чавуна пудів.	Сталі пудів.
	15,506,413	21,932,989	442,241
В Волинській . . .	5,434	55,848	?
„ Катеринославській.	14,469	65,444	?

Заводи дльа виробки різних залізних річеј на Україні јесть шче најбільш в Херсонщині, в Тавричеській і Харьківській губерніях. Невеличкі оружејні јесть в Кијіві. В Полісвьсу, в Кијівській і Волинській губерніји јесть 14 невеличких заводів, шчо виробльајуть залізо ј чавун, на котрих в купі біля 100 робітників. Залізо це переробльајетьсьа на дрібниј струмент в Житомирськїм повіті.

Чавунно ј міднолітејних заводів, рівньајучи до такого нікчемного здобутку металлу, на Україні шче јесть доволі, хоча дльа потреби сторони в машинах і занадто трохи. Як залізо, так і готові машини досі привозьать перше најбільш з Уралу ј Бельгїји, а машини із Англіји ј Німеччини.

В Одессі јесть 5 чавунно-літејних і машинних хвабрик з загальним здобутком біля 1,500,000. Најголовнішчі з ціх хвабрик: Белліно-Фендрів зајмаје 500 робітників і даје обороту на 400,000 карб., Русського Обчества параходства ј торгowlі, мајстерскі при залізницї: більш 400 робіт. в 1874 році на 959,700 карб.

	Чавунно і мідно- літејних заводів.	Робіт- ників.	Здобуток. карб.
В Кијівській губ.	7	501	351,591
„ Волинській „ . . .	5	281	183,600
„ Подольській „ . . .	7	91	29,524

Окрім того јесть невеличкі машинні хвабрики в Городишчі, Сміліј, Біліј Церкві ј Кијіві, в Славуті і в Подольській губерніји.

VII.

Конечні думки.

В початку оцеї нашої розмови ми завдали собі деякі питанья і, шчоб мігти хоч частиною дати на їх відповідь, ми коротко розібрали впорядкованья праці людскої в загалі і на Україні в особності. Усюде ми найбільше звертали увагу на життя людєй, шчо працюють багато і тяжко, як би ті людє в різні часи не звались: невольниками, кріпостними, робітниками. Ми бачили в усі часи громадського життя, окрім хіба в найперші початки хліборобских громад, про котрі ми знадто мало знаємо, шчо, поруч з ціми людьми чорної роботи, живуть другі людє, багаті і вільні от тяжкої праці. Хто б вони не були, чи властивці невольників в старому Римі, чи плантаторі в Американських штатах, чи пани над сотнями і тисячами кріпаків, чи на решті просто хазяїни над великими мануфактурами і хвабриками, всі вони користуютьсья чужою працею, всі вони живуть і багатіють не здобутками власних рук своїх.

Розбираючи різні впорядкованья праці по одному, ми бачили, шчо невольників содержали тільки затим, шчо їх праця давала більшиї здобутки, ніж було потрібно для піддержки життя і спосібності працювати в невольників. Тої лишок здобутку *дурно* отбиравсья хозьяїнами в свою користь і давав їм можливість не працювати самим, бути вільними увесь свій вік, ходити на польуванья, на війну, заповоняти нових невольників, на решті теж діти доволі високого розвитку в науці, поезії і інших умілоствях, як то ми бачимо особливо у старочасних Греків.

Середневікове, та і нове панство, так само жило тим

зlishком, котриј працьа крепаків давала після задовольнененьна најнеобхіднішчих потріб робітників. Як би кріпостні не виробляли здобутків більше, ніж потрібляли, то певно нічим було б годувати панів, попів і інших не робочих льудей і ті льуде конче не могли б істновати на світі, так само як би не було ні невільників, ні їхніх хазьаїнів, як би невільники самі потрібляли *увесь здобуток* своєї праці.

Переходьачи далі до ремесла, ми бачимо, шчо поки чоловік робить сам один і поки здобутками своєї праці задовольняє свої потреби, він ніколи не стане дуже багатим і ніколи не мігтима *дурно жити* т. ј. задовольняти свої потреби, не працьуючи. Але як тільки хазьаїн-ремесник најме хоч одного робітника, хоч підмаїстра, хоч ученика, то зараз він користується частиною його здобутку. Він не приймає до себе товариша самостійного, шчоб з ним робити вкуші, — бо так працьа jde спорніше, — і після ділити здобуток рівноправно. Ні, він приймає робітника, котрому платить за роботу менше, ніж варт здобуток його роботи. Той злишок він бере собі, хоч затим шчоб полекшати свою власну працьу, хоч дльа того, шчоб збирати гроші, т. ј. покласти основу капіталу. Знов ми бачимо, шчо багатство або міжливість спочинку дльа ремесника-хазьаїна мають тільки одну основу міжливу: неправдиве загарбаньна частини здобутку праці другого чоловіка, робітника, најмита. Ми знов бачимо, шчо чоловік не можеть бути багатим, або навіть прожити, лежачи на боці, як тільки користуєчись чужою працею, як відбираючи от іншого чоловіка яке добро: хліб, гроші або іншиј товар, котрі цілком повинни б іти на задовольнененьна його власних потріб.

Чим далі jde поділ праці, чим більш робота із особистої стає громадскою, чим більш робітників роблять вкуші, одним словом, чим далі ремесло переходить у мануфактуру, тим більш хазьаїн-маїстер кидає сам працьу. З початку він шче доглядає за робітниками,

але швидко наймає пригінщиків, прикащиків, писарів, бухгалтерів, управлѣюшчих і т. д. на своє місто. Ні сам хазяїн, ні всѣ цѣя орава неробочих льудеј нічого не здобувають, але всі вони живуть крапче от робітників і працьа їхня далеко лекша. Вони усі живуть з доходів мануфактури. А шчо таке ті доходи? Не шчо інше, як тој злишок вартості здобутку праці робітників по над заробочою платою, котру вони добувають. Як би робітники за свою працьу діставали новну жејі вартість, то не було б нашчо ні самому хазяїну бенкетовати, ні тих нікчемних доглядчиків содержати і навіть, коли б вони схотіли на світі жити, то мусіли б пристати до якої праці і задовольнѣти жејі здобутком всі своєї потреби.

Коли настали машини і коли здобуток льудскої праці от того дуже виріс, хазяїни храбрик почали надіятись, шчо їм можна буде обіјтись з дуже малим числом робітників і усе ж мати великі доходи, не наче б то не із льудскої праці, а от машин. Як ми справді бачили, одна частина цього рахунку правдива. Машини, з меншим числом робітників, дають більшиј здобуток, а остатні робітники стають непотрібні і хоч вмирають з голоду, як Ірландці в сорокових роках теперешнього столітѣ, або індуські ткачі, або, подібно англійським бувшим дрібним ремесникам і селянам, присилувані найматись в прислугу, т. і. трохи не в невільники, за нікчемну плату. Усі ці льуде тепер непотрібні на світі, бо капіталісти навчились іншим робом здобувати все багатство дльа їх потрібне; їм вже нема куди дівати тих самих робітників, котрими вони користувались досі; їм не треба шчо б у робітників народжались діти. Нема робітникам роботи ні в якім користнім здобутку, нехај вмирають з голоду, а коли хотять жити, то нехај вальаються в ногах у капіталістів, прохајучи, шчо б вони дозволили їм прислугувати собі, зробитись їхніми лакеями, горнишними, коньухами і т. д.

Тим часом одначе хвабріканти дуже помил'яються, коли вони думають, шчо машини самі по собі дають їм хоч крихту з усіх їхніх баришів величезних. Не-хай би згинули не одні ті робітники, котрі їм стали непотрібні, котрих їм шче нема до чого приложити, а шче і ті, шчо працьують тепер біля їхніх хвабрик, копалень та залізниць, то зараз би капіталісти побачили, шчо все їх упорядкованьня, вкупі взяте, не можеть прохарчувати їх і одного дньа без людскої праці. Без робітників капіталістам пришлось би вибирати одну з двох річей: хоч вмерти з голоду серед паровиків, колес і верстатів на своїх заводах, хоч самим стати робітниками. Це і не диво, бо і при машиннім здобутку, правдивій, користній здобуток, дає тільки сама людська праця. Тільки дає вона його далеко більше; вартість його в більше число разів росте но над вартістю заробочої плати робітника; капіталіст *дурно* користується в кілька разів більшим злишком здобутку, проти вартості праці, в такій мірі, шчо праця меншого числа людей задовольняє потреби в таким великим числі річей, шчо остатніх робітників працьу нема до чого користно і приложити, і через те вони застаються без заробітку. Одно лихо піддержує друге. Чим більшу частину здобутку *своїх робітників* бере собі капіталіст *дурно*, тим більша частина *робітників в загалі* рішаються свого заробітка. Таким робом ми добре розуміємо, шчо недольа робітників, при великим машиннім здобутку, починається не з іншого коріння, шчо і при неволі, кріпацтві, ремеслі і мануфактурі. Корінь цієї недолі раз у раз той самий: Робітник не користується *усім здобутком* своєї праці; частину того здобутку одбирає у його хтось другий, хоч силою, хоч через нужду та бідність робітника. Кажуть, шчо робітник вільний найматись або не найматись, але забувають, шчо не наньнявшись, робітник і сім'я його не мають чим оберетись от голодної смерті. Праця робітника стала товаром, котрий він при-

силуваний продавати і при тому раз у раз нижче її вартості, бо працю людську купляють не так як хліб, або одержу, шчоб задовольнити безпосередню потребу, але тільки в надії хоч забагатіти з тої праці, хоч самому втікти од роботи. От через шчо безпремінно, продаючи свою роботу, чоловік за неї дістає менш, ніж вона варта, ніж коштує увесь її здобуток, а заміняючи собою окрім того другого чоловіка, котрий спочиває, він покладає на себе злишок праці против тої, котра б приїшлась на його долю, як би всі люде працювали.

Як же ж, запитаєте, виїти з цього лиха? Теперечка, вже знаючи корінь його, не так важко показати хоч загальний напрямок, в котрім робітникам треба пильнувати, шчо б добути собі волю от капіталу і людське життєвє. Веігдашний корінь їхнього лихого стану один і тої же: *хтось отбирає от робітників більшу або меншу частину загального здобутку їхньої праці*, хоч пан, хоч казна, хоч хазяїн або хвабрикант, купець і т. д. Коли корінь лиха звісний, то найпершим робом треба знічтожити тої корінь і тоді само лихо згине. *Треба, шчоб робітники мали в своїм власнім розпорядку весь здобуток своєї праці.*

Через шчо ж вони його тепер не мають? Яким робом вони могли б його мати? Коли робітник сам один, своїм власним струментом працює самостійно над яким ремеслом і продає сам здобуток своєї праці і нікому зате нічого не платить, то він конче дістає весь здобуток своєї праці. Коли мужик на своїм власнім шматку ґрунту посієть хліб, збереть його, вимолотить і продасть, то певно і він матиме весь здобуток своєї роботи. Але чи можеть так бути, шчоб *уся земля* була поділена на дрібні більш-менш шматочки, з особними мужицькими господарствами? Чи можеть так бути, шчоб усі не-мужики були дрібними, самостійними хазяїнами без наймитів і учнів? Можемо відмовити допевна, шчо хоч би такиї порядок коли і запровадивсь, то він

не міг би вдержатись на довго. Через шчо, ми вже бачили. Дрібній хазяїн хлібороб не можеть витримувати боротьбу проти трохи більшого, котриј матиме більше виносів, більше худоби, котриј на решті приложить машини до хліборобства. Цеј здобуватиме більш хліба з меншоју працеју, цеј продаватиме його на базарі дешевше, на решті одібе покупачів от своїх сусідів, ті позавинувачујуться, не могучи жити з свого дуже дрібного господарства, нарешті присилувані будуть заставити або продати свої власні ґрунти і, шчоб не вмерти з голоду, поступити в наймити, може, до того самого багатирья, котриј рішив јіх власного мајетку. Так само ј у ремеслі. Знајдеться між дрібними ремесниками такиј, шчо мігтиметь робити трохи швидче, або більше шчо днѣа, ніж другі, або придасть крапчиј, новиј спосіб роботі, або впорядкује јаку нову машину: зараз його товар пројавитьсьа дешевшим на базарі; сусіди не мігтимуть іти за ним слідом, його здобуток все ростиме, він упорядкује мануфактуру, потім хвабрику; при помічі великого поділу праці і машиннојі роботи почне продавати свіј товар двічі, тричі, дешевше от простих дрібних ремесників, таким робом розорить јіх і присилује покинути самостіјниј здобуток і поступити најмити на його, або на јаку іншу хвабрику. Таким робом, як би правдиво не впорядкувати з разу осібну хліборобську і ремесницьку працју, поки бариш кожного робітника лічитиметься осібно, поки буде боротьба господарська між льудьми, доти, в кінці кінців, зведеться завше на те, шчо один чоловік користуватиметься здобутком праці другого.

Цьому лиху можна пособити тільки одним способом. Мало знічтожити користуваньня одного чоловіка працеју другого. Треба так упорядкувати працју льудей, шчоб навіть таке користуваньня і наступити не могло. Поки буде боротьба між осібними льудьми чи сімјами, поки будуть господарства і здобутки належати осібним

льудьам, доти не можеть быть правди на світі. Один тільки єсть спосіб знічтожити боротьбу між льудьми, це звязати користь усіх льудеј до купи. Коли здобуток хлібом, худобоју і іншим добром належатиме рівно всім льудьам, котрі працьували над його здобуваньням, тоді ніколи один чоловік не покористується працеју другого. Так само і при всіх здобутках ремесницьких, мануфактурних, хвабричних.

Через те ми бажаємо такого впорядкуваньня праці: Земля повинна належати до громад льудеј, котрі на ній працьують, так само як і струменти, машини, будинки потрібні для хліборобства. Тільки громада льудеј вкупі можеть упорядкувати гарне, велике, машинне хліборобство, најкористніше по здобутку і најлекше по довжині і тьажкості праці.

Так само всі ремесницькі мајстерські, мануфактури, хвабрики повинни належати до громад тих робітників, котрі на їх працьують; бо тільки таким робом минеться боротьба між осібними здобувателями, тільки таким робом полекшаньня праці через машини і користь от їх випаде на долю всіх льудеј, замість того, шчоб рішати велику часть їх остатнього заробітку. Кожен працьующчиј чоловік повинен мати вільний доступ, на рівних з усіма правах, в громаду такої праці, до якої він має найбільш прихільності, або навіть і до кількох громад, коли він багатиме працьувати різну роботу. ¹⁾

Між громадами робітників по різним сторонам і різні

¹⁾ Коли б нас хто запитав, чи хочемо ми скасувати дрібні мужицькі хліборобські господарства, де хозьяїн робить сам без најмитів і такі самі дрібні ремесницькі господарства, то скажемо: в таких самостійних господарствах, хоч і осібних, ми великого лиха не бачимо, бо в їх нема гіршої неправди: користуваньня чужоју працеју.

Усі ж господарства, як хліборобські, так ремесницькі мануфактурні і хвабричні, на котрих єсть хоч один најмит, мусьять бути повернуті в громадські.

Думаємо теж, шчо дрібні особисті хазьяјства не дуже довго вдержаться поруч з громадськими.

праці повинні встановитись загальні відносини, ма-
ючі метою таке впорядкування праці в цілій стороні,
або і в усіх сторонах, шчо пристануть до цього гро-
мадського порядку, котре б було найкористнішим по ве-
личині здобутку, по рівності його розпростору між усіма
громадами і у тої же час по легкості праці для грома-
дян-робітників. Про це впорядкування громадівського
господарства сподіваємось поговорити іншій раз.

ЗАГОЛОВКИ.

I. Початок праці і громадського життя . . .	3
II. Ремесло в часи неволі, кріпацтва і цехів . .	24
III. Праця і Капітал	44
IV. Ремесла на Україні	65
V. Поділ праці і мануфактура на Україні . . .	86
VI. Машини і хвабрики на Україні	100
VII. Конечні думки	140

Лірика. (Хиба російської і української печати про мужицьке життя); Шевченко і його думки про громадське життя, С—а.; Уваги впорядчика; Шевченко українцями і соціалізм І. П. III. М. Драгоманова; Ім'я слів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та «приятствія.» Листи і уваги впорядчика про новини на Україні); Спомиш помершого товаришча, Зубку-Кодячану. М. Д.; Відній земський рух в Черніговщині; Героїська самооборона соціалістів в Київі. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окциданті. Польський демократ про українство і соціалізм. Українське письменство в «Історії славянських літературь» Пятини и Спасовича. М. Д.; Одповіді і замітки: Українська «Громада» і «націоналізованіє соціалізма» по V т. «Впереди.» Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галиччині, (З поводу брехні «Руского Сіона» і «Листи школьні»). З університетського життя в Київі. (Помила брошури «Мартовское движение студентов Киевского университета в 1878 г.» Брехня генерала Антоновича). Ми і «Набатъ.» (Чому і як ми говоримо про «Набатъ.» Д. Молчановъ-Другъ в редакції «органа русских революционеров.» Примір набатської нісенітничі. Добролюбів и Пирогов. Остання рада «Набату».) М. Драгоманова; На увагу товаришчам і землякам української і польської мови. Впорядчика «Громади»; Прилога. Отчетъ кассы «Общества пособія политическимъ изгнанныкамъ изъ Россіи въ Женевѣ.» съ мая 1878 по январь 1879 г. Женева. Печатня «Громади», 1879. 6 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Липській. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід йти держати. Липській. 1877. 80 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento litterario Ruteno in Russia e Gallicia. Firenze 1873. Loecher. 1 fr.

Література російська, великорусська, українська и галицка. Українецьца. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Яого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

По вопросу о малорусской литературе. (Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ). М. Драгоманова. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренне и вѣншіе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобождение. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії з видання «Громади». Яого ж. Женева. 1877. 3 фр.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалистовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

До чего довелись? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышление по дѣлу Третьякова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

La littérature Oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Соловья баснями не кормягъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову. М. Драгоманова. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Bz 58433

- Терроризмъ и Свобода, Муравьи и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голосъ» М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.
Ковбзарь Тараса Шевченка. Частина перша. Женева 1878. 1 фр.
Записки южно-русскаго социалиста. Выпускъ первый. Женева. 1877. 1 фр.
Життя я здоровя людеј на Украјині. Зложив С. Подольськии. 1879. 3 фр.
Наи-Народолубецъ. Повість. Женева. 1879. 1 фр.
Хлба ревуць волл, як жасла повні? Роман з народнього життя. II. Мирного та І. Білика. 1880. 6 фр.

- ГРОМАДСЬКИИ ДРУГ, місячник літературниј і політичниј, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.
ГРОМАДСЬКИИ ДРУГ. № 2. 50 кр.
ДЗВИ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 і 4 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.
МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 і 7 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.
Українськиј Гетьман Богдан Хмельницькиј і Козаччина, Ів. Левіцького. Заходом М. Павлика. Львів. 1878. 60 кр.
Нова віра на Украјині. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.
Война за волю. Оповіданя Г. Успенского. Львів, 1878. 8 кр.

ДРІВНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

- Книжка I. Повісти Еркмана Шатріана, переклавъ Ромаиъ Розмаришъ. Цѣна 15 кр.
Книжка II. Література Українська, проскрибована рядом російським, М. Драгоманова, з французького. 10 кр.
Книжка III. Відки і як взядисья люде на землі, Ериста Геккельа, переклав Іван Франко з німецького 10 кр.
Книжка IV. Каиц, містерія в трьох діях, Гердона Байрона, переклав Іван Франко. 20 кр.
Книжка V. Думи і пісні найзнацијших європейських поетів. Вибрав і видав Іван Франко. 10 кр.
Книжка VI. Пчолл. Митра Ів. Пісарева, переклав з російського Василь Польанськиј. 10 кр.
Книжка VII. Власність ґрунтова і жеј історія, Еміля де Льавльє, переклав Іван Франко. 10 кр.
Книжка VIII. Довбня, Еміля Золя, з французького перевела Ольга Рошкевич, частка I і II; в додатку «Хулїрчик», ескіз Еміля Золя. 20 кр.
Книжка IX. Білковина, Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. 10 кр.
Книжка 10. Значиць авторітету в вихованьу, Н. А. Добролюбова, переклав з російського Евгєнї Олєсницькиј.
Книжка 11. Сільска община в Россїї, Еміля де Льавльє, з німецького обробленя Карля Біхера. 10 кр.
Книжка 12. Довбня. Еміля Золя. с французького перевела Ольга Рошкевич. Частка III. 15 кр.
Книжка 13. Суспільно-політичні стороництва в Німеччині, Ганса Шельа, з німецького перевєли І. М. і І. Ф. 20 кр.